

L'abecedari ibèric no dual de l'Esquirol i altres novetats d'epigrafia ibèrica rupestre ausetana

The non-dual Iberian abecedary of L'Esquirol and other new Iberian rock inscriptions from the Ausetani territory

En aquest estudi analitzo cinc inscripcions ibèriques de tres roques d'Osona, dues de l'Esquirol a la riba del Ter i una de Sant Martí de Centelles ja a tocar del Vallès. Les inscripcions responen al patró esperat de les inscripcions votives, amb abecedaris, elements repetitius i morfemes coherents, tal com passa a la Cerdanya. La primera roca de l'Esquirol conté un abecedari no dual quasi complet, que certifica a la seqüència **kutukirbitatiko** com a començament característic. A la resta, destaca la identificació, encapçalant les inscripcions, d'elements ja prèviament coneguts, com **sibanetin**, **balkar** i **aloiberi**, cosa que fa plausible considerar aquests elements com a divinitats, més que no pas com a antropònims. En canvi, els elements que els segueixen són més obscurs, però podrien encaixar en la categoria d'epítets de divinitats, alguns probablement descriptius, acompanyats dels morfemes **er/ir**, com **gais**, que apareix tant isolat com acompanyant **aloiberi**. A la de Sant Martí de Centelles, **laberei**, que apareix acompanyada del morfema **ku**, propi de topònims, podria estar indicant la comunitat de la qual la divinitat era protectora. I a la segona de l'Esquirol, **tafbaiter**, podria estar identificant una divinitat fluvial, **taf**, si es confirmés la relació de **bai** o **bait(e)** amb el concepte de riu.

Paraules clau: llengua ibèrica, escriptura ibèrica, inscripció ibèrica, inscripció rupestre, abecedari, Osona.

This study focuses on five Iberian rock inscriptions from the region of Osona, two from L'Esquirol along the banks of the Ter River and one from Sant Martí de Centelles adjacent to the Vallès region. The inscriptions fall in line with a known pattern of votive inscriptions using an abecedary, repetitive elements and coherent morphemes that have also been identified in the region of La Cerdanya. The first at L'Esquirol corresponds to a quasi-complete non-dual abecedary which certifies the **kutukirbitatiko** sequence as a characteristic beginning. What can be highlighted among the remaining is the identification of inscriptions of known elements. These include **sibanetin**, **balkar**, and **aloiberi**, potentially divinities rather than anthroponyms. The elements following them are nonetheless less clear. They could fall into the category of deity epithets, at times probably descriptive, accompanied by the **er/ir** morphemes such as **gais** which can appear either isolated or following **aloiberi**. **Laberei** at Sant Martí de Centelles appears accompanied by the morpheme **ku**, which is typical of place-names, and could serve to identify the community protected by the divinity. Moreover, the second from L'Esquirol, **tafbaiter**, could correspond to the river divinity, **Taí** if it is possible to confirm the link of **bai** or **bait(e)** with the concept of river.

Keywords: Iberian language, Iberian script, Iberian inscription, rock inscription, abecedary, Osona.

Introducció¹

En aquest estudi analitzo tres inscripcions ibèriques rupestres de la comarca d'Osona (figura 1). Dues de l'Esquirol (BDH² B.08.01-02)³ i una altra de Sant Martí de Centelles (BDH B.23.01), d'entre elles cal destacar la primera de l'Esquirol, ja que es tracta del primer abecedari ibèric nord-oriental no dual que va ser identificat (Ferrer i Jané 2014a).⁴ La primera i fins ara única inscripció rupestre ibèrica ausetana era una inscripció localitzada en una bauma del Ter en el terme municipal de les Masies de Roda de Ter i molt a prop del jaciment de l'Esquerda (Maluquer 1976: 187) que actualment està dipositada al Museu Arqueològic de Roda de Ter (D.3.1).

Les inscripcions ibèriques rupestres (figura 2) no són gaire freqüents i es concentren molt majoritàriament a la Cerdanya, on es coneixen 44 roques amb

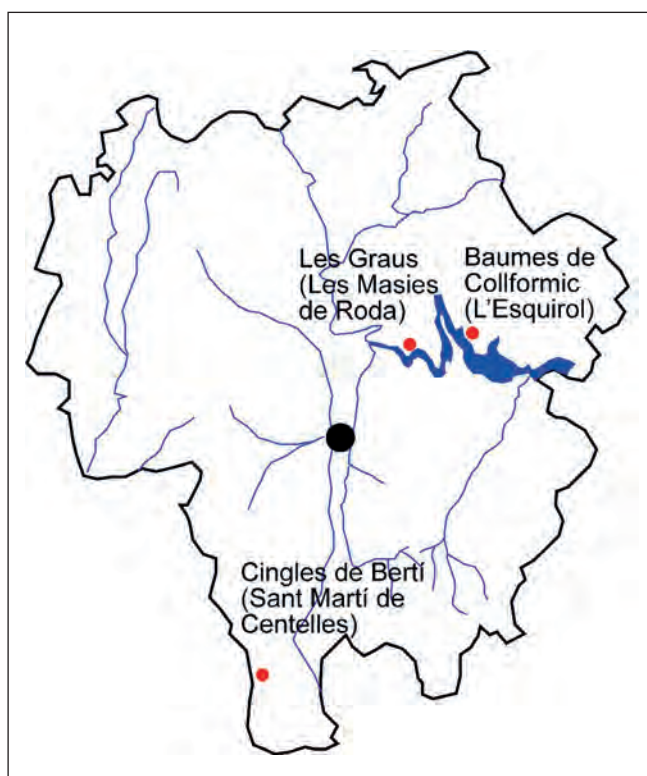

Figura 1. Localització de les inscripcions ibèriques rupestres d'Osona.

1. Agraïxo els comentaris d'Eduardo Orduña i Ignasi Garcés a una versió preliminar que han permès millorar el resultat final.

2. Les referències a inscripcions de la Base de Dades Hesperia porten el prefix BDH (<http://hesperia.ucm.es/>). Les que no el porten fan referència al corpus MLH d'Untermann (1980 i 1990).

3. Hi ha una tercera roca de les Baumes de Collformic amb almenys dues noves inscripcions, identificades recentment a partir de fotografies generals, però que encara està pendent d'una autòpsia acurada.

4. Aquest estudi estava pensat per ser publicat el 2014 i ha aparegut en premsa des d'aleshores en diverses publicacions, on referenciava bàsicament l'existència de l'abecedari de l'Esquirol, però les dificultats de lectura de la inscripció de Sant Martí de Centelles n'han demorat la definitiva publicació.

inscripcions, després que al corpus inicial de 23 roques (Campmajó i Untermann 1986; 1990; 1991 i 1993; Campmajó i Rendu 1995; Panosa 2001; Campmajó 2008, 2012), s'hi hagin afegit 21 noves roques fruit de les darreres investigacions (Campmajó i Ferrer i Jané 2010; Ferrer i Jané 2013b; 2014b; 2015b; 2015c; 2016; 2017a; 2018a; 2018c; 2019), moltes d'elles encara inèdites. Fora de la Cerdanya i d'Osona només es coneixen cinc roques inscrites: la Roca dels Moros (el Cogul, Lleida) (D.8.1), la Cueva de La Camareta (BDH AB.08.01; Hellín, Albacete) (Pérez Rojas 1993; López i Luján 2016), El Abrigo de Reiná (Alcalá del Júcar, Albacete) (Pérez Ballester 1993; Ferrer i Jané i Aviles 2016), El Abrigo Bungal (Siete Aguas, València. BDH V.10.01, Fletcher i Silgo 1996-1997) i El Abrigo del Tarragón (BDH V.24.01; Losa del Obispo, València), aquesta darrera amb prop d'una vintena d'inscripcions (Silgo i Perona 2012; Ferrer i Jané 2018b).

L'abecedari no dual de l'Esquirol

El coneixement oficial de l'existència de les inscripcions ibèriques de l'Esquirol a les baumes de Collformic es produeix el desembre del 2003 quan Pere Güell, de l'Associació d'Investigacions i Recerques del Cabrerès, ho comunica a Antoni Caballé, arqueòleg del Servei arqueològic territorial de la Generalitat de Catalunya. Aquest al seu torn informà Javier Velaza, qui, a partir de les fotografies, va confirmar la ibericitat de les inscripcions, tot i que diverses circumstàncies li van impedir efectuar-ne l'estudi en aquelles dates. Un any més tard, al novembre del 2004, un equip⁵ dirigit per Agustín Gamarra⁶ i María José García realitzà una intervenció de documentació⁷ i restauració preventiva (Dot i Jiménez 2004: 578). Tot i que ja vaig tenir notícies de la troballa de les inscripcions de l'Esquirol a l'abril del 2004, quan vaig contactar amb el Museu de l'Esquerda⁸ per inspeccionar la inscripció de les Graus, que havia estat extreta de la seva localització original i dipositada al museu, no va ser fins l'octubre del 2009 que vaig sol·licitar a Antoni Caballé la seva localització precisa i guiat per ell en vaig fer la primera autòpsia.⁹ Mentrestant, el coneixement de la seva existència també havia arribat a altres interessats, és el cas d'Antoni Jaquemot¹⁰ que el 2008 ja l'havia inspeccionat i n'havia publicat una fotografia i un primer estudi a la pàgina web www.ibers.org.¹¹ Des d'aleshores n'he fet referència en

5. Aitana Rius, Marta Balari, Núria Miró i Emili Revilla.

6. Agraïxo a Agustín Gamarra i María José García (Gamarra & García conservació-restauració SL) les informacions facilitades i el permís per publicar els calcs inèdits de les superfícies que contenen les inscripcions ibèriques.

7. Els calcs de les dues superfícies (figs. 3 i 6) van ser realitzats per Núria Miró i Emili Revilla. La resta d'imatges i dibuixos són obra de l'autor.

8. Agraïxo a Maria Ocaña (Museu de l'Esquerda) les informacions facilitades.

9. Agraïxo a Javier Velaza que em cedís generosament la responsabilitat del seu estudi. Autòpsies realitzades el 17/10/2009, el 14/01/2013, el 20/10/2013 i el 9/11/2013. Agraïxo el suport logístic d'Antoni Caballé durant la primera autòpsia, així com el de Javier Ginés, Elisenda Rodríguez, Núria Ginés i Màxim Ginés durant la segona autòpsia.

10. Agraïxo a Antoni Jaquemot les informacions facilitades.

11. Ara ja no accessible.

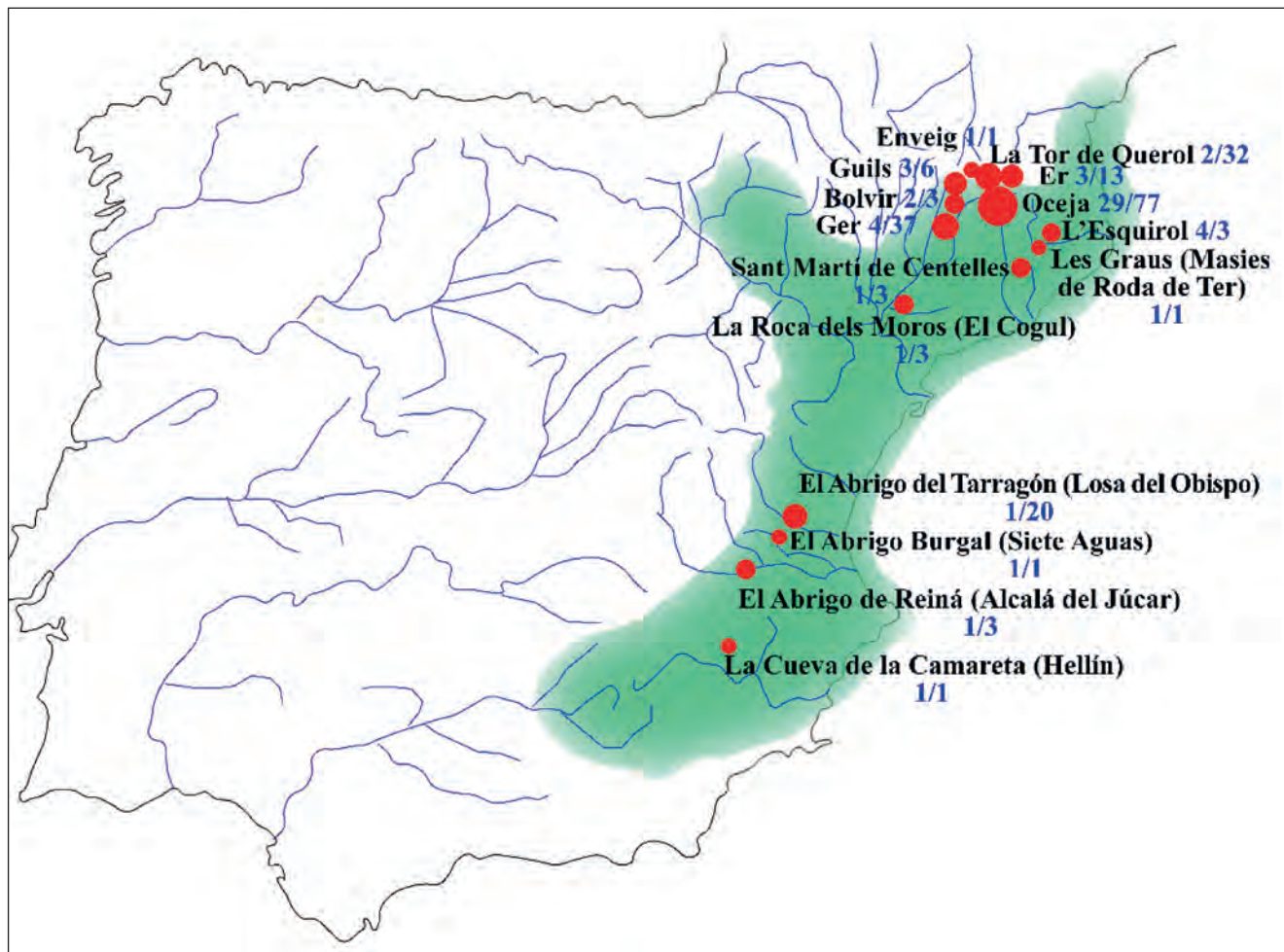

Figura 2. Localització de les inscripcions ibèriques rupestres en l'àmbit de difusió de la llengua ibèrica.

diversos estudis, indicant estrictament la seva existència (Ferrer i Jané 2010: 52) i des del 2014, un cop identificada ja com a abecedari, referenciant aquest treball com a estudi detallat (Ferrer i Jané 2014a: 234; 2014b: 17; 2015c: 46; Ferrer i Jané *et al.* 2015: fig. 7; Ferrer i Jané i Avilés 2016: 52; Ferrer i Jané 2017a: 15; 2018d: 202; 2018b: 222; 2019: 43; Ferrer i Jané i Moncunill 2019: fig. 4.1)

Aquesta inscripció (figura 4) es troba a l'extrem superior dret d'un gran bloc de pedra després del sostre de la bauma i envoltada de molts altres esgrafats de diferents cronologies (figura 3). No gaire lluny s'ha identificat un possible hàbitat ibèric al Serrat de les Cases, tot i que encara mal conegut (Rocafiguera 2019: 80). La inscripció està formada per almenys 24 signes d'entre dos i cinc cm que s'estenen al llarg d'uns 80 cm (figura 5). El sentit de lectura és el normal d'esquerra a dreta. Distribuïts per la superfície hi ha alguns traços que es podrien identificar com a signes ibèrics, però no presenten cap regularitat en la seva distribució que permeti identificar cap altra inscripció.

Els set primers signes no presenten dubtes de lectura **ku1**, **tu2**, **ki2**, **í3**, **bi3**, **ta1** i **ti4**.¹² El vuitè és

un signe **ko1**, tot i que els traços horitzontals estan desgastats, especialment el superior, i podria passar per un signe **ta1**. La lectura d'aquesta primera seqüència **kutukířbitatiko** ja l'havia avançada a l'estudi de la tortera de Can Rodon, ja que el primer text d'aquesta tortera comença per la mateixa seqüència (Ferrer i Jané *et al.* 2011: 23 i 28). El següent signe és dubtós, aparentment un signe **ka1** o **ka3** lleugerament inclinat, ja que apareix molt enganxat al següent, aparentment un signe **ba1**. Si fossin un sol signe, podrien formar un signe **n** quelcom irregular, tot i que aleshores caldria considerar que el traç diagonal de **ka** és adventici. L'onzè signe sembla un **s4**, variant poc freqüent, però també podria ser un signe **n** lleugerament inclinat. El dotzè signe aparentment sembla un altre **ti4** amb l'asta inclinada a la dreta, però en realitat la possible asta vertical és part de les banyes d'un cèrvid i per tant hauria de ser un **ti5** o un **to2**. El tretzè signe també és dubtós, atès que està afectat pels traços posteriors, aparentment un signe **ke1**, més que no pas un **r1** o **s1** irregular. Els sis següents són clars: **a2**, **u2**, **bo2**, **o1**, **e2** i **l1**.

Els signes següents són poc clars, del primer només és clar un traç vertical compatible amb un **ba1**, però s'intueix un traç horitzontal al capdamunt que el convertiria en el signe poc freqüent en forma de T,

12. Mentre no s'indiqui el contrari la classificació dels signes usada al llarg d'aquest treball és la d'Untermann (1990: 245).

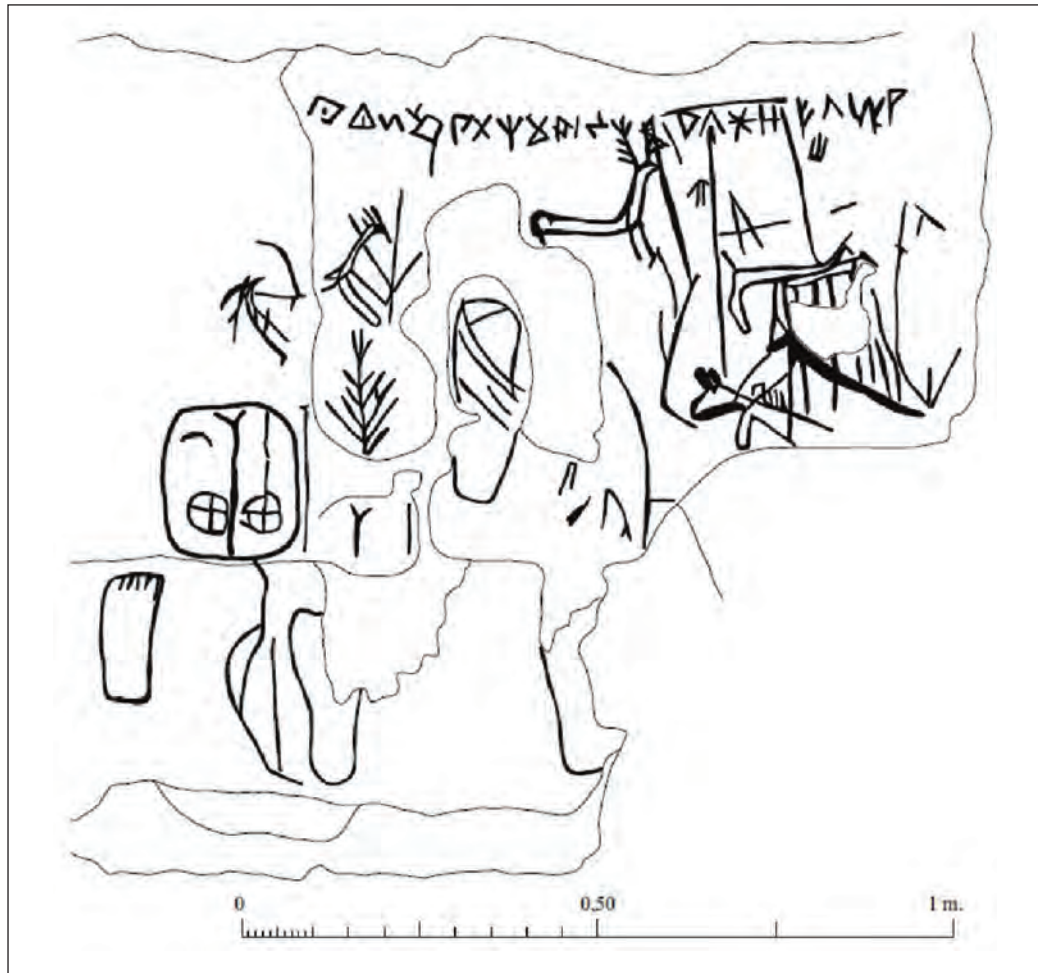

Figura 3. Abecedari de l'Esquirol: calc de la superfície.

recollit com **m5** a MLH III. Atès que està molt enganxat al següent, potser podrien formar conjuntament un signe **m1** irregular, però sembla més natural identificar aquest com un signe **n2**. El tercer sembla un **a6**, cosa que no encaixaria amb el clar **a1** ja identificat, potser algun dels suposats traços d'aquest signe no ho sigui realment, sense el traç diagonal davant seria un **a3** que seguiria essent problemàtic, però sense el traç horitzontal superior es podria identificar un signe **m**. Tot i que costa d'identificar-los sense llum rasant, hi ha dos signes més, un **i1** i un **te1**. Tot i que darrere d'aquests signes hi podria haver espai a la roca per a un signe més, el trencament de la roca no sembla suficientment gran per haver-lo fet desaparèixer completament. No s'aprecia al lateral de la roca cap indicatiu que la inscripció hi continués. En segona línia apareixen possibles signes aïllats tot i que amb un traç menys marcat, cal destacar els tres possibles signes que apareixerien just a sota de la seqüència inicial **kutuki** i que podrien correspondre a la seqüència **ś1**, **r1** i **be1** amb el cap gran, tot i que també podria ser un **bu1** irregular. A continuació apareixen traços que podrien correspondre a algun altre signe, però no s'acaba d'identificar bé. També a l'extrem dret a sota dels signes finals s'identifiquen

alguns traços, però sense que s'acabi d'identificar una seqüència coherent.

Les lectures més naturals dels signes dubtosos permeten proposar una lectura on no es repeteix cap signe, fins i tot els possibles signes menys marcats de la segona línia encaixarien amb la hipòtesi, ja que identificarien tres signes no presents a la primera línia: **ś**, **r** i **be**. Així doncs, en aquesta hipòtesi la transcripció seria la següent: **kutuki'bitatikokabas tokeauboelTn'ite/śrbe**.¹³

Aquesta lectura genera a la primera línia un sol segment de 24 signes tots ells diferents, combinació pràcticament impossible que es produeixi per atzar llevat que es tracti d'un abecedari. Comptant els tres de la segona línia, només faltarien dos signes per completar un abecedari no dual de 29 signes, afegint el signe en forma de T als 28 habituals: **bu** i **m**. El primer és molt poc usat a les inscripcions ibèriques nord-orientals, tot i que en principi apareix a l'abecedari dual de la Tor de Querol (Ferrer i Jané 2014b) i potser podria haver estat simplificat en aquest

13. Respecte de la lectura publicada en anteriors treballs, les úniques diferències són considerar negligible la possible pèrdua de signes tant al final de la primera línia, com de la segona.

Figura 4. Abecedari de l'Esquirol: a dalt, fotografia general. A sota, dibuix.

abecedari. Mentre que el signe **m** és quasi exclusiu de les inscripcions duals, per tant seria normal que no aparegués als abecedaris no duals.

En els darrers anys s'han publicat cinc¹⁴ abecedaris ibèrics nord-orientals duals, fàcilment identificables per presentar parelles de variants d'un mateix signe de manera consecutiva, malgrat ser tots ells parcials i presentar la majoria molts dubtes de lectura. Els primers en aparèixer foren els abecedaris edetans que presenten dualitats també a les vocals i a algunes consonants contínues. El primer fou l'abecedari del Castellet de Bernabé (Llíria) a la vora d'una ceràmica pintada (Guerin 2003; Sarrion 2003; Velaza 2006; Ferrer i Jané 2009; Velaza 2012: 161), posteriorment aparegueren els abecedaris del Tos Pelat (Montcada), que en funció de com es resolguin els dubtes de lectura podrien arribar a ser quatre, distribuïts en dues làmines de plom de forma característica (Burriel *et al.* 2011; Velaza 2012: 16; Ferrer i Jané 2013a). Recentment han aparegut els tres abecedaris duals rupestres ceretans de Bolvir, Ger i de la Tor de Querol que només presenten les dualitats als sil·labogrames oclusius dentals i velars (Ferrer i Jané 2013b; 2014b).

La identificació dels abecedaris no duals s'ha produït per presentar la irregularitat estadística de constar d'un sol segment prou llarg que no presenta cap, o quasi cap, signe repetit. La segmentació dels textos ibèrics i l'alta freqüència d'aparició d'alguns signes fa poc probable trobar segments llargs on per

atar no es repeteixi cap signe. L'anàlisi del corpus actual permet plantejar d'acord amb criteris probabilístics que la llargada límit d'un segment que no sigui un abecedari on no es repeteixi cap signe és d'onze signes o de dotze si se'n repeteix un (Ferrer i Jané 2014a).

Entre els segments que compleixen els requeriments indicats i poden ser considerats abecedaris no duals, n'hi ha dos que comencen per la mateixa seqüència **kutukiřbitatiko**, la inscripció de l'Esquirol analitzada en aquest apartat, que presenta vint-i-set signes diferents i el primer text de la tortera de Can Rodon (Ferrer i Jané *et al.* 2011) de text **kutukiřbitatikoukebosekoTm**, que presenta setze signes, quinze d'ells diferents. Aquesta identificació permet estendre la condició d'abecedari no dual a altres inscripcions que comencen igual, com l'abecedari no dual de la Tor de Querol (Ferrer i Jané 2014b) i probablement una inscripció a la vora interior d'un doli de Val de Alegre (Díaz i Mayayo, 2008) de text **kutuki**.

A aquesta llista cal afegir el segon text de la tortera de Can Rodon, **kutakituřsborbiokou**, que presenta dotze signes diferents, just per sobre del límit del que és estadísticament acceptable. Ambdós textos d'aquesta tortera haurien de ser considerats abecedaris incomplets, probablement amb la part central elidida i substituïda en ambdós textos probablement per un signe **ko**, interpretació que desfaria l'inconvenient del signe repetit en el text superior. Els signes **Tm** del text superior podrien ser els signes finals del primer abecedari, mentre que el signe **u** podria estar marcant el final del segon abecedari.

14. Potser sis si s'afegeix F.13.30, més dubtosa que les anteriors.

Figura 5. Abecedari de l'Esquirol. Fotografies de detall.

Una característica d'aquests abecedaris és la manca d'un ordre fix. Tot i així, dels vuit que conserven amb seguretat l'inici, tres duals i cinc no duals, tots comencen per **ku**. Sis d'ells comencen per **kutu**, dos duals i quatre no duals. Dos dels duals, Ger i la Tor de Querol 1, comencen per una mateixa seqüència, com a mínim **kututibabitada**, mentre que com ja s'ha vist la seqüència característica de tres dels no-

duals, l'Esquirol, la Tor de Querol 2 i Can Rodon 1, és **kutukirbitatiko**.

També he plantejat la possibilitat que una inscripció rupestre de Bolvir (Ferrer i Jané 2017a: 14) contingui un fragment d'abecedari, ja que tot i els dubtes de lectura, la seqüència inicial **kutubitatiko**, que va seguida del possible antropònim o teònim **argiur**, seria molt similar a **kutukirbitatiko**.

La segona inscripció rupestre de l'Esquirol

Aquesta inscripció (figura 7) es troba a l'extrem superior dret d'una de les parets laterals d'una bauma localitzada a uns vint metres de l'anterior i envoltada de molts altres esgrafiats de diferents cronologies (figura 6). La inscripció s'estén al llarg d'uns 75 cm, amb la major part dels signes entre 4-5 cm, però amb alguns de 7-8 cm al principi del text i d'altres de 2-3 cm, cap al final (figura 8).

El sentit de lectura, com en pràcticament totes les inscripcions que utilitzen l'escriptura ibèrica nord-oriental, és d'esquerra a dreta. El text està aparentment sencer. Els cinc primers no presenten dubtes: **i1**, **f1** amb l'asta inclinada, **e1**, **s1** i **i1**. Els dos següents són dubtosos per la presència d'un traç posterior que els uneix, però queda clar que es tracta de **ba1** i **n1**. Els quatre següents tornen a ser clars: **e1**, **ti4**, **n1** i **ta1**.

Els signes següents són menys clars, però amb llum rasant s'identifica un **f1** amb els traços de la meitat dreta menys marcats que els de l'esquerra, un **ba1** i un **i2**. El següent és dubtós, aparentment tres petits traços verticals, podria ser un signe **to1** si es confirma un traç horitzontal a la base, però també un signe **te16**, si es confirma un traç horitzontal a la part superior. A la inscripció de l'abecedari el signe **to** està representat per la variant **to2**, per tant sembla més probable que es tracti d'un signe **te16**. La zona inferior està erosionada, però no sembla

possible identificar-hi un signe **ti1**, atès que ja s'hi ha identificat un signe **ti4**. El signe final és un signe **r1**. Els signes usats són els habituals en monedes de bronze, campanianes i esteles funeràries dels segles II i I aC, on ja no s'aprecia l'ús del sistema dual (Ferrer i Jané 2005: 972). A la dreta apareixen traços solts i les banyes d'un cèrvid, però no s'aprecia cap altre signe clar. Així doncs, la transcripció seria: **ifesibanetintaibaier**. Tot i l'absència d'interpuncions, la segmentació és molt clara per la presència d'elements ja prèviament coneguts: **ife** + **sibanetin** + **taibaier**.

ife: l'element **ife** apareix freqüentment al principi dels textos i davant segments que es deixen interpretar bé com a substantius del lèxic comú (figura 9), com és el cas de **baikar**, **kešta(m)n**, **kutur** i **bidia** (Ferrer i Jané 2008: 258; 2011; 2014a; 2017b), on sembla actuar com a determinant (Untermann 1996: 90; Rodríguez Ramos 2005: 53; Ferrer i Jané 2006: Annex 4; Moncunill i Velaza 2019: 334). Potser també un cop en la forma **ile** davant **kutur** en una inscripció rupestre d'Oceja (Ferrer i Jané 2017), tenint en compte la ben documentada alternança **f/l**. Tot i així, cada cop queda més clar que les inscripcions dels vasos caliciformes amb **bidia**, les dels petits vasos amb **baikar**, i les referències a **kutur**, molt freqüents a les rupestres, i fins i tot les inscripcions de les torteres, amb **kaštaun** i variants, molt probablement tenen en comú pertànyer a l'esfera religiosa o sagrada ibèrica. Circumstància que converteix la presència d'**ife**, independentment de la seva funció,

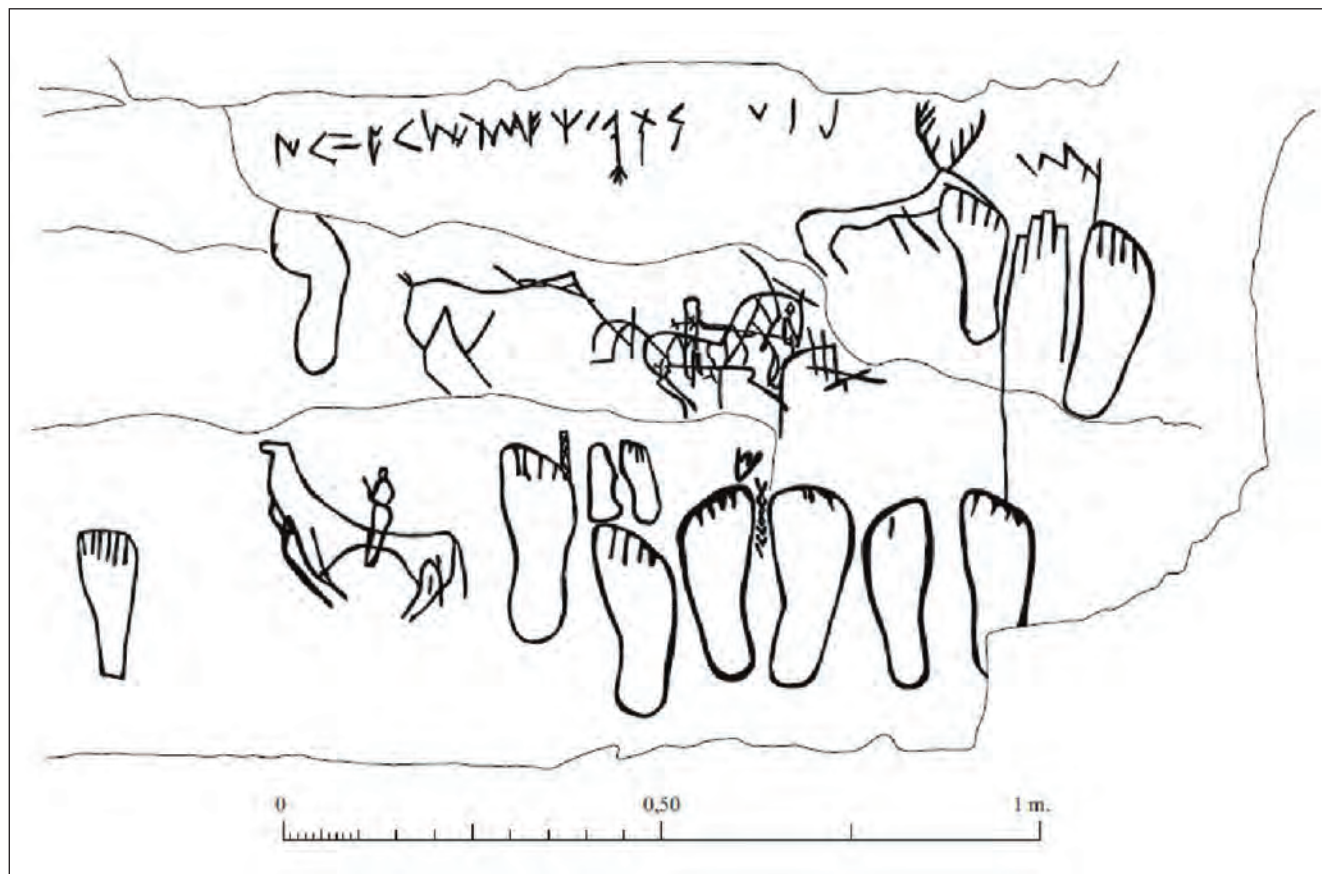

Figura 6. Segona inscripció de l'Esquirol: calc de la superfície.

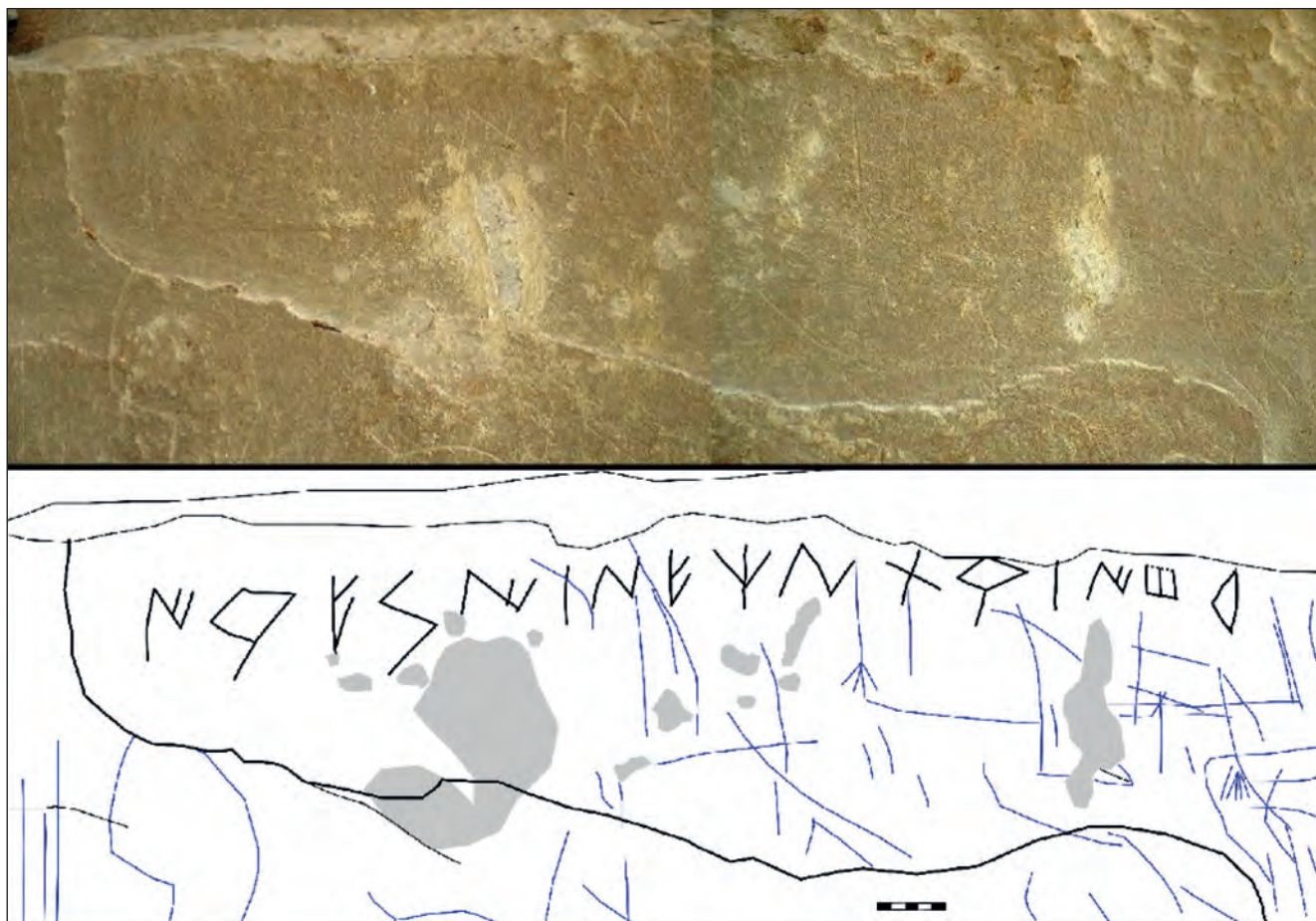

Figura 7. Segona inscripció de l'Esquirol: a dalt, fotografia general. a sota, dibuix.

Figura 8. Segona inscripció de l'Esquirol: fotografies de detall.

Ref.	Suport	...	ífe	Substantiu	ND?	e
C.21.2	Vas caliciforme	<i>bade</i>	<i>ífe</i>	<i>baikar</i>		
BDH-T.03.04	Tortera		<i>ífe</i>	<i>kešta(ín)n</i>		
BDH-SP.01.10	Vas caliciforme		<i>ífe</i>	<i>[bi]dia</i>		
F.9.5	Làmina de plom	<i>itailin</i>	<i>ífe</i>	<i>kutur</i>		
BDH PYO.07.30	Rupestre		<i>ile</i>	<i>kutur</i>		
F.13.5	<i>Kalathos</i>	<i>bas sumidadin</i>	<i>ífe</i>	<i>(abardan?)</i>		
BDH B.11.01	Gerreta bitroncocònica grisa	<i>barete</i>	<i>ífe</i>		<i>oskaistir</i>	e
F.9.5	Làmina de plom		<i>ífe</i>		<i>bodotaś</i>	
ESQ2	Rupestre		<i>ífe</i>		<i>sibanetin</i>	

Figura 9. Paral·lels per a ífe.

en un bon heurístic per identificar les inscripcions votives, sagrades o religioses en general, en contextos que no siguin prou clars en aquest aspecte.

Un altre indici que va en la mateixa línia, és que en base a la plausible relació d'**ífe** amb **írike** (G.1.1) i **íríka** (BDH GI.10.11 i F.9.7) es considera que l'arrel seria **íř**, que en el cas d'**ífe** aniria acompanyat del morf **e**, mentre que en els casos anteriors aniria acompanyat dels morfs **ike** i **ika** (Untermann 1990: §569; Moncunill i Velaza 2019: 332). Curiosament, especialment el morf **e**, però també els morfs **(i)ke** i **(i)ka** són els que acostumen a acompanyar els millors candidats a teònims a les inscripcions rupestres i per als quals s'assumeix que tindrien una funció similar a la del datiu marcant el destinatari de l'ofrena (Ferrer i Jané 2020, amb bibliografia anterior).

En aquesta inscripció l'element **ífe** coincideix en aparèixer al principi del text, però no precedeix cap dels elements prèviament identificats com a possibles substantius, sinó que precedeix **sibanetin**, que, com s'explica a continuació, podria encaixar com a teònim. El paral·lel més proper seria el d'un dels ploms de la tomba d'Orlell (F.9.5, la Vall d'Uixó), on **ífe** apareix aïllat com a primer segment davant **bodotaš** que s'interpreta habitualment com un antropònim (Untermann 1990; Faria 1990-1991: 85; Rodríguez Ramos 2014: 146; Moncunill i Velaza 2019: 191) o potser apel·latiu (Untermann 1990: 221, nota 48; Ferrer i Jané 2006: 147), tot i que potser és estrictament un teònim, atès que apareix múltiples vegades als tres ploms de la tomba d'Orlell (F.9.5-7) i aquesta comença a ser una característica distintiva dels millors candidats a teònims (Ferrer i Jané 2019a). Un altre cas similar podria ser el parell **ífe · oskaistire**, ambdós elements probablement coordinats pel morf **e**, del text aïllat i invertit de la vora de la gerreta de la Joncosa (BDH B.11.01; Ferrer i Jané 2006: 132), també de probable contingut religiós, on potser **oskaistir** fos la divinitat.

Tot i ser un text molt més llarg, a la làmina de plom de la tomba d'Orlell ja esmentada (F.9.5) **ífe** precedeix **kutur**, certificant una certa afinitat lèxica entre aquest text i les plausibles inscripcions votives rupestres d'Oceja, **kutur sibanetin** i l'Esquirol, **ífe sibanetin**. A més, cal recordar la ja esmentada inscripció rupestre d'Oceja amb **ile kutur**, amb **ile** com a plausible variant d'**ífe** (Ferrer i Jané 2017), que complementaria les combinacions entre els tres elements en context rupestre i que permetria pensar que potser en alguns casos, si no tots, l'element absent està implícit. Aquesta nova evidència s'afegiria a d'altres afinitats ja documentades entre el lèxic d'aquest grup de ploms, de plausible funció religiosa (Sabaté 2021),¹⁵ i les inscripcions rupestres, com serien la documentació dels elements **iunstir**, **barbin** i **uskei** a la rupestre de Ger (Ferrer i Jané 2016: 26). Així com l'ús de l'element **aríkař**, que apareix repetidament en aquests ploms i que es troba entre els millors candidats a teònims (Ferrer i Jané 2018a: 115) o potser epítets de teònims, tenint en compte les noves evidències que aporten les inscripcions rupestres ausetanes.

15. Agraeixo a Víctor Sabaté que em fes a mans el seu treball inèdit.

En d'altres casos **ífe** podria actuar com a pronom, com sembla el cas del text **bas + šumi + dadin + ífe** d'una ceràmica pintada (F.13.5) de Llúria, també de plausible funció religiosa, on apareix com a darrer element del text, integrat en una possible forma verbal (Silgo 1996: 304; Orduña 2005: 104 i 195), però no sembla que sigui el nostre cas.

sibanetin: aquest element apareix també en una inscripció relativament llarga rupestre de la Cerdanya encara inèdita que comença amb el text **kutursibanetin** (BDH PYO.07.29; Campmajó i Ferrer i Jané 2010: núm. 30) (figura 10). Potser també té relació amb l'element **sibantin** (Moncunil i Velaza 2019: 414) que apareix al final de la inscripció de l'estela de Santa Perpètua de Mogoda (C.10.1). De fet, potser la forma **netin** fos una variant del freqüent **neitin** (Moncunill i Velaza 2019: 375). Si fos així, caldria aïllar l'element inicial **siba**, però del qual no hi ha altres paral·lels que els ja esmentats. Tot i que no sembla gaire probable, potser pot tenir relació amb el morf **si** (Orduña 2005: 186) que també podria estar present a **sitirkařkan** (C.1.24), **sikite** (C.1.24), **siatikanis** (C.21.6), **sikiltířkan** (G.7.2) i **sierouciut** (H.6.1).

Ref.	...	ífe	kutur	ND?	...
ESQ2		ífe		sibanetin	...
Oceja (inèdita)			kutur	sibanetin	...

Figura 10. Paral·lels per a **sibanetin**.

Tant la possible relació de **netin** amb **neitin**, probable teònim (Ferrer i Jané 2016: 27 amb bibliografia anterior), com la seva repetició en una altra inscripció rupestre, fan plausible la consideració de **sibanetin** com a candidat a teònim.

tarbaiter: l'element inicial d'aquest segment hauria de ser **tar**, però per a la resta hi ha diferents opcions. En principi es pot proposar identificar l'arrel **bai** i un element final **ter**, però encaixaria millor que fos **bait(e)**, que plausiblement també estaria formada sobre l'arrel **bai** seguit dels morfs **r**, o potser millor **er**.

L'element **tar** és un clar formant antroponímic (Untermann 1990: núm. 115; Rodríguez Ramos 2014: núm. 138), normalment com a segon formant. Per exemple, entre molts, a **biurtar** en una ceràmica àtica d'Ensérune (B.1.3) o **selgitar** en un dels ploms de Pech Maho (BDH AUD.05.34). En d'altres casos apareix en elements susceptibles de ser considerats teònims (Ferrer i Jané i Medina 2018: 128; Ferrer i Jané 2019: 54) com seria el cas d'**aríamtar** en un esgrafiament rupestre de Bolvir (BDH GI.03.01a) i de **tarřtolo** (C.2.9) en una ceràmica àtica d'Ullastret. També podria estar present en topònims com **tarbelior** que va seguit del morf **ku** al plom C.2.3 d'Ullastret i podria tenir relació amb l'etnònim aquità **Tarbelli** (Ferrer i Jané 2005: 963). Menys clarament potser també **tar** podria formar part de l'arrel dels topònims **tarakon** / **Tarraco** (Tarragona) i de la **Ταρραγα** vascona (Ptol. 2, 6, 66).

L'existència de l'arrel **bait** ha estat proposada per Untermann (1998: 82), que segmenta **baitolo** en **bait** i **olo**, identificant l'arrel **bait** també al riu **Baetis**, Guadalquivir actual, al nom antic de l'actual Béziers,

Baeterrae, i al freqüent element **baites** (Untermann 1990: 183; Moncunill i Velaza 2019: 120). En tot cas, sembla que en el fons hi hauria l'element **bai**, que tot i que no apareix explícitament en els índexs antropònims ibèrics ni d'Untermann (1990) ni de Rodríguez Ramos (2014), sí que ha estat considerat com a tal per Faria (1995: 323). Aquest element seria especialment freqüent en topònims. Així, apareixia al topònim **baïtolo**, documentat tant en emissions monetàries (BDH Mon-8) com en un cep d'ancora (Ferrer i Jané i Sinner 2019: 152), que correspon a l'actual Badalona, transmesa com a *Baetulo* per les fonts antigues i epigràfiques llatines, i que correspondria també al nom antic del riu Besòs. També podria aparèixer al topònim **eusti(baikula)** (BDH Mon-7), on **baikula** remetria també al nom de la ciutat ausetana *Baicula* (Ptol. 2, 6, 69), i amb els *Baeculonenses* estipendiàries del convent Tarraconense (Plini NH III.23). La presència de l'element ibèric **bai** en altres topònims meridionals, com la del mateix riu Guadalquivir, *Baetis* / Βαῖτις, sense ser segura, no és completament descartable (Correa 2016: 227). Jo mateix he suggerit que l'element **bai** figuri en el possible topònim **ildubair** de la petita làmina de plom de la Balaguera (BDH CS.13.07; Ferrer i Jané 2013c: 154), probablement una etiqueta.

En canvi, la possible aparició de **bai** en antropònims no és especialment clara, bé per problemes de segmentació o bé de lectura, però entre els millors candidats hi ha **baïtas** en una làmina de plom fragmentada d'Ullastret (C.2.5) i **berbai** en el plom tèspera del Camp de les Lloses (BDH B.04.01), encara que en cap dels dos casos és clar que es tracti realment d'antropònims. Sí que es poden adduir les múltiples aparicions de la seqüència **bai** aïllada en ceràmiques, per exemple, una fusaiola d'Azaila (E.1.441) o una ceràmica campaniana B de Sant Miquel de Sorba (D.4.11), on hauria de funcionar com a antropònim abreujat, marcant la propietat de l'objecte, encara que en aquest cas també podria estar abreujant altres formants, com **baiser** (Untermann 1990: núm. 23; Rodríguez Ramos 2014: núm. 22), que d'altra banda també podrien contenir l'arrel **bai**. L'arrel **bai** potser també es pot documentar a **baiti** en un pondus d'Azaila (E.1.356), ja que **ti** també apareix en antropònims com a formant, com seria el cas de **biurti**, en una ceràmica de Sant Martí d'Empúries (BDH GI.10.02; Ferrer i Jané 2013d: 126).

L'element ibèric **bai** també podria tenir relació amb el *Bai* del teònim aquità *Baigorix* (Gorrochategui 1984: núm. 468), el primer component es relaciona amb el basc *ibai* / 'riu', mentre que el segon es relaciona amb *gorri* / 'vermell'. I en aquesta línia, potser l'element **bai** també és present en el possible teònim **banbaibar** (Ferrer i Jané 2015b: 16) que apareix en una inscripció rupestre d'Oceja (BDH PYO 28/07), un objecte de plom de la Granja d'Escarp (BDH L.06.01) i una dracma d'imitació (Villaronga 1998: 130, 10-9) i potser també en el **baibaibar** de la tortera de Valls (BDH T.03.04; Ferrer i Jané 2008). Especulativament, també es pot pensar que **bai** fos l'arrel del freqüent terme **baïkar** que sempre apareix en petits recipients probablement usats en cerimònies rituals

(Ferrer i Jané 2011; 2017b; Ferrer i Jané i Sánchez 2017; Ferrer i Jané i Medina 2018).

El possible element **ter** no és un element gaire familiar en ibèric, però recentment ha estat proposat com a formant antropònimic per Moncunill (2016: 89), identificant-lo als elements **selgideŕ** (B.1.24) i **lakudeŕ** (B.1.17 i B.1.26) de tres ceràmiques d'Ensérune, seguits pels morf **ar** i **arñi**. Tot i que per a Rodríguez Ramos (2014: 145) el signe llegit **te** podria ser **bu**, almenys en el cas de B.124 i 26, on identifica el formant **buŕ**. Tot i l'homofonia amb el nom actual del riu Ter, no sembla que hi tingui cap relació, ja que ni aquesta és la segmentació més probable del text, **tar + bai + ter**, ni els testimonis antics, *Ticer* (Plini NH III.22), avalen l'existència d'aquesta denominació en època ibèrica, com s'explica més endavant.

Pel que fa al morf final, una primera opció seria identificar el morf **r** característic de topònims (Ferrer i Jané 2012), però el context rupestre és més propici al fet que sigui el morf **er**, que juntament amb **e** acompanya els millors candidats a teònims (Ferrer i Jané 2018a; 2019; 2021), ambdós amb probable funció de datiu, hipòtesi actualment ja amb un ampli consens: especialment per a **e** (Untermann 1984: 113; Pérez Orozco 1993: 222; Silgo 1994: 151; Faria 1997: 117; 2006: 117; Ferrer i Jané 2006: 145, Annex 2; Orduña 2005: 228; Díaz i Mínguez 2009: 443; Moncunill *et al.* 2016: 269; Rodríguez Ramos 2017: 119; Moncunill i Velaza 2019: 236), però cada cop més per a **er** (Orduña 2005: 228; Ferrer i Jané 2018a: 118; 2019: 51; Rodríguez Ramos 2017: 119; 2020: 262), especialment a partir de les evidències procedents de les inscripcions rupestres de la Cerdanya.

Respecte del morf **er**, cal aclarir que no és correcta la interpretació que fa Rodríguez Ramos (2020: 272-275) de les meves propostes (Ferrer i Jané 2018a). Ell entén que no parlo d'una marca de cas, sinó d'un element que s'integra en el nom de la divinitat, però és evident que sí que em refereixo a una marca de cas. Com queda clar quan escric que les marques morfològiques haurien de permetre diferenciar el rol de teònims i antropònims a les inscripcions votives, com seria el cas del morf **er** per als teònims (Ferrer i Jané 2018a: 101, 103). O quan poso en relació el morf **er** amb el morf **e**, del qual indico que és una plausible marca de datiu (Ferrer i Jané 2018a: 117). O quan indico que tant el morf **e** com el morf **er** poden estar identificant les divinitats receptores de la dedicació (Ferrer i Jané 2018a: 118).

També és incorrecte que doni a entendre que l'única interpretació que jo havia plantejat per a **artiunaner** abans de 2017 és que fos un antropònim amb el morf **er** integrat en el mateix nom (Rodríguez Ramos 2020: 272-273). És evident que l'alternativa primària sempre ha estat que es tracti d'una marca de cas (Campmajó i Ferrer i Jané 2010: 258; Ferrer i Jané 2010: 54; 2015: 18). Tot i així, ja des de mitjan 2017, l'única opció que considero és que **artiunan** sigui una divinitat i **er** la marca de cas (Ferrer i Jané 2017: 12; 2018: 113). Així doncs, torna a ser erroni que consideri que el 2017 defensava que el morf **er** podria ser part del nom de la divinitat.

Tampoc és correcte (Rodríguez Ramos 2020: 273) que consideri que és només des de 2016 que començo

a identificar teònims a les inscripcions rupestres, ja que des dels primers treballs he indicat que entre els aparents antropònims s'hi podien amagar teònims (Ferrer i Jané 2010: 57). I, de fet, he assenyalat explícitament la possibilitat que alguns ho fossin, com **teleús** (Ferrer i Jané 2010: 53), **anaieine** (Ferrer i Jané 2010: 55), **okal** (Ferrer i Jané 2015: 15) i **šauš** (Ferrer i Jané 2016: 25), però no **šaušir**, com erròniament indica.

Finalment, també és un error que consideri que poso al mateix nivell les marques morfològiques (de cas) **er** i **e** i el final **al**, que sí que s'integra en el nom de la divinitat (Rodríguez Ramos 2020: 272, 273, nota 91), és evident que sempre diferencio clarament ambdues casuístiques, però que especialment queda clar quan faig la relació de divinitats al quadre 3, diferenciant la columna teònim de la que correspon al morf, quan relaciono els diferents tipus d'indícis considerats per identificar les divinitats, separant els referents a les marques morfològiques **e** i **er**, de les similituds formals en el nom de la divinitat o quan relaciono les divinitats que presenten afinitats formals en el seu nom al darrer apartat de les conclusions (Ferrer i Jané 2018a: 121).

Tornant al segment **tařbaiter**, si, tal com sembla, el morf **er** també apareix en aquest segment, cal pensar que **tařbait(e)** fos una altra possible divinitat, o potser millor un epítet de la divinitat que podria estar representada per l'element inicial **sibanetin**.

Entre les diverses tipologies de divinitats i epítets possibles, tractant-se d'una inscripció rupestre a la vora d'un riu important, seria plausible que la divinitat referenciada i/o algun dels seus epítets tingués relació amb aquest riu. Les divinitats fluvials homònimes dels noms dels rius són freqüents en moltes cultures (Olivares 2000). A la península Ibèrica es pot esmentar el cas de la divinitat lusitanogalaica *Rev(v)e* en la qual l'epítet *Anabaraego*, documentat mitja dotzena de vegades a Orense, podria correspondre al nom d'un o més rius, si es confirma la relació amb les divinitats fluvials de Mérida, *Ana* i *Barraeca*, que correspondrien respectivament al Guadiana i al seu afluent Albarregas (Canto *et al.* 1997: 276; Marco 2018).

Aquesta hipòtesi es veuria reforçada si es confirmés la relació de l'element ibèric **bai** o **bait(e)** amb el concepte genèric de riu (Faria 1998: 229; Pérez Orozco 2007: 101; Silgo 2013: 53 i 77), que tindria a favor els ja esmentats rius *Baetulo/baitolo* (Besòs) i *Baetis/Βαητιζ* (Guadalquivir) i el paral·lel bascoaquità *bai* 'riu'. En aquest cas, l'element inicial **tař** pot interpretar-se com el nom concret del riu divinitzat, que en el cas d'aquesta inscripció, no podria ser altre que el riu Ter.

L'existència de **tař** com a divinitat fluvial també estaria suportada per la correcció de lectura del segment inicial de la inscripció de l'Esquerda, també situada a la vora del Ter a no gaire distància de la de l'Esquirol. La lectura inicial *berikařs* (D.3.1) s'ha de corregir a *tařika* (Ferrer i Jané i Rocafiguera e. p.), cosa que permetria tornar a aïllar l'element **tař** i el morf **(i)ka**, que juntament amb **(i)ke** és un dels morfes ja identificats que acompanyen les referències més probables a divinitats, com seria el cas d'*urdalike* a una rupestre de Ger, on la divinitat referenciada és

urdal ja conegut de l'abric del Tarragón (Ferrer i Jané 2018b; 2020).

Ja Maluquer suggeria que la inscripció de l'Esquerda podria ser una ofrena al riu Ter (Maluquer 1976: 189; Rocafiguera 2019: 219), però sense esmentar explícitament cap element de la inscripció que donés suport a aquesta hipòtesi. Sí que ho va proposar Rocafiguera (1995; 2019), indicant que el final **tir** de la inscripció recordaria el nom del riu Ter, però aquesta lectura és errònia (Ferrer i Jané i Rocafiguera e. p.).

La hipòtesi més habitual és considerar que el nom antic del riu Ter és *Ticer*, Plini (NH III.22), o *Ticis*, Mela (II 84.89), tot i que aquest darrer podria correspondre al Tec, que encaixen bé com a hidrònims de probables arrels ibèriques per la semblança amb els formants antroponímics **tige(r)** i **tigi(s)** (Ferrer i Jané 2013d: 142). Tot i així, no sempre queda clar a quin riu fan referència les fonts i geogràficament les dues referències semblen correspondre millor al riu Muga (TIR K/J-31: 157), tot i que etimològicament aquest sembla clarament relacionat amb Σαμβρόκα (Ptol. geog. 2.6.19), que geogràficament correspon millor amb el Ter (TIR K/J-31: 135). En tot cas, les referències medievals avalen clarament la primera hipòtesi, ja que el Ter apareix esmentat com a *Teceri* o *Ticiri*, entre d'altres (Negre 1946: 203), i l'evolució suposada és plausible: *Tecere* > *Tezer* > *Teđer* > *Teher* > *Ter* (OnCat, VII, 262).

Així doncs, la semblança entre la possible divinitat fluvial identificada, **tař** i el nom actual del riu Ter, seria en principi només aparent. Tot i així, no és estrany que un mateix riu rebi diferents denominacions en diferents trams, potser podria ser aquest cas. D'altra banda Plini (NH III.22) també esmenta el riu *Tarnum*, o potser *Arnum* (TIR K/J-31: 37), que correspondria al Tordera, i que seria un indicatiu favorable per considerar l'arrel **tař** adequada per a hidrònims.

La inscripció rupestre de Sant Martí de Centelles

Aquesta inscripció fou descoberta per Josep M. Roma,¹⁶ qui ho va comunicar a Antoni Caballé, arqueòleg del Servei arqueològic territorial de la Generalitat de Catalunya el 2008. La notícia també va arribar a Antoni Jaquemot¹⁷ que en va publicar una fotografia i un primer estudi a la pàgina web *www.ibera.org*,¹⁸ on la vaig veure poc després. Tot i que no va ser fins el novembre del 2009 que guiat per Antoni Caballé en vaig fer la primera autòpsia.¹⁹

Aquesta inscripció està formada per uns 43 signes d'entre un i deu cm que s'estenen al llarg d'aproximadament un metre en una superfície lleugerament trapezoidal d'1 metre i 30 cm de llargada i 35 cm d'amplada màxima (figures 11 i 12). La superfície es troba a uns tres metres d'alçada, actualment fora

16. Rocafiguera 2019: nota 30.

17. Agraieixo a Antoni Jaquemot que compartís aquesta informació.

18. Ara no accessible.

19. Autòpsies realitzades el 14/11/2009, el 17/08/2011 i l'1/08/2019. Agraieixo a Antoni Caballé el suport logístic de la primera inspecció i a Alejandro G. Sinner, el de la darrera.

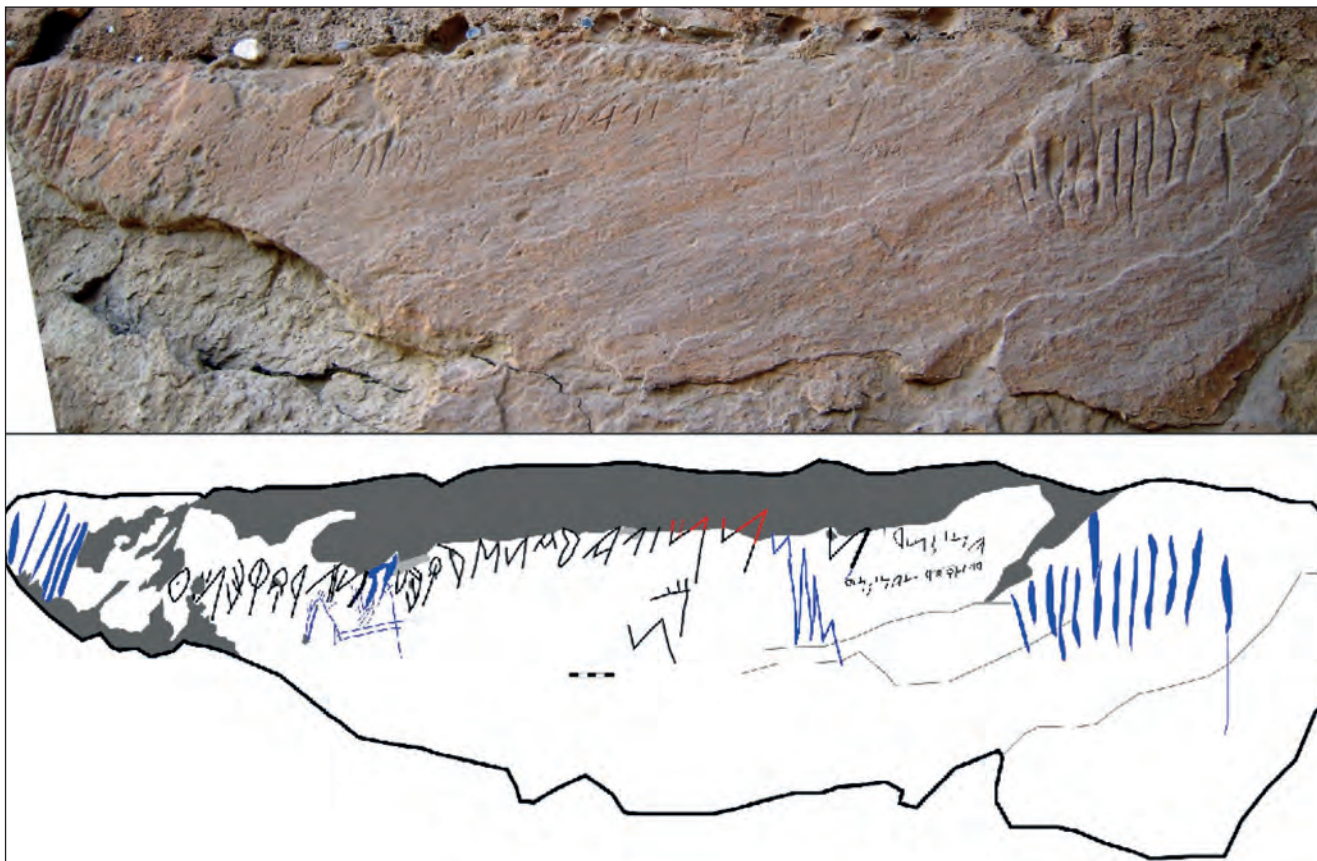

Figura 11. Sant Martí de Centelles: a dalt, fotografia general. A sota, dibuix.

de l'abast des del sòl actual i cal una escala per inspeccionar-la amb detall, tot i que la inscripció de la primera línia és clarament visible. En tot cas, cal suposar que en el moment que fou inscrita la configuració de la roca permetia treballar-hi més còmodament. En els extrems de la superfície s'aprecien dos grups de traços molt profunds, una dotzena a la dreta i sis a l'esquerra, que semblen emmarcar la zona inscrita, tot i que probablement la roca està erosionada en el sector esquerre i alguns dels traços es podrien haver perdut.

A la superfície s'aprecien a primera vista dues línies de text. La primera ocupa la major part de la vora superior de la superfície de l'espai disponible entre els dos grups de traços, amb signes d'entre tres i deu cm. Alguns dels signes estan lleugerament erosionats a la seva part superior, però excepte un parell, tots són clarament identificables. Tot i la continuïtat del text, la diferent grandària d'alguns dels signes i en altres casos lleugers canvis en l'orientació dels signes i en la profunditat del traç permet pensar que en realitat es tracta de diversos textos independents, en ordre dreta a esquerra: 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9 i 10. La segona línia és molt més curta i homogènia amb signes d'entre un i dos cm i podria tractar-se d'un text unitari (2). A la part central de la superfície s'hi podrien identificar dos signes aïllats (6) i una decoració en forma de ziga-zaga, que podria estar dissimulant un

possible signe (4). A la meitat final de la superfície hi ha un gravat figuratiu lineal que sembla anterior a la inscripció.

El primer text (1) començaria amb un clar **ka2**, tot i que amb el traç diagonal situat més amunt del que és normal, seguit d'un també clar signe **i1/2**. A continuació un signe sinuós, un **s3** d'angles molt oberts i un altre clar signe **i1**. El cinquè signe costa de veure, però sembla un **r5/6**. Finalment, hi ha un traç vertical, estrictament un signe **ba** o una unitat de compte, tot i que en estar la roca trencada just per sobre no és possible confirmar si es tracta del traç d'un signe fragmentat o forma part d'alguna de les decoracions en forma de ziga-zaga. Així doncs, la lectura seria **gaisiri** (figura 14).

A sota del grup de signes anterior hi ha un segon text (2) amb signes molt més petits que comença just sota el primer signe, però que es va desviant cap avall en diagonal. Els primers signes són relativament clars: **a1/2**, **l2**, **o3** i **r5**. El següent no és gaire clar, però sembla un signe **be2** curvilini traçat de forma parcialment rectilínia. El següent hauria de ser un signe **r5**, tot i que presenta una forma similar al primer signe **a1/2**. Els signes finals són més clars **i2**, **ka2**, **i1**, **s3** de traços molt oberts i finalment un altre **i1** i un **r6**. Així doncs, la lectura seria **alorberigaisir** (figura 14).

El possible tercer text (3) consta d'un traç més vertical gruixut i dos traços addicionals més fins que

podrien configurar un signe **n1**, que també pot ser una decoració.

Després hi ha una clara ziga-zaga de tres ones que en podria tenir una quarta o acabar amb un signe **n** (4). Just on hauria de començar el possible signe **n** hi ha una petita erosió i una certa discontinuïtat en el traç, bé causada per l'erosió de la superfície, o bé per ser el traç del signe **n** independent de la ziga-zaga. Tot i així, en principi el considero una decoració.

A continuació hi ha un parell de signes de grans dimensions escapçats per dalt (5), tant el primer com el segon podrien ser **n1** o **i1**: **nn**, **ni**, **in** o **ii**, tot i que la combinació més familiar seria **ni**.

A sota del segon dels signes anteriors, hi ha dos signes (6): un possible signe **i3** irregular i just a sota d'aquest un signe **n1** de traços més fins, on especialment el traç diagonal és difícil de percebre. La diferència en el gruix del traç i la posició aconsella tractar-los com a signes independents, tot i que si es confirmés la lectura **ni** del text anterior, les opcions de lectura unitària augmentarien. En tot cas, la lectura més probable seria **n + i** o **i + n**.

El setè text (7) es diferencia de l'anterior pel fet que l'alçada dels signes és de l'ordre de la meitat. Aquest text comença per un clar **ba1**, el segon està erosionat en la seva part superior, però s'identifica bé un **l2**, el tercer és un clar **ka3**. El quart és dubtós, ja que la part final de l'extrem superior està erosionada, però sembla un **r3** amb la meitat superior lleugerament corbada cap a l'esquerra, en forma quasi de mitja lluna. Un signe similar apareix a la ceràmica àtica de les Roques de Sant Formatge (Sabaté i Garcés 2018: 807) i potser també a una de les rupestres d'Oceja (BDH PYO.7.1), tot i que en aquest cas la interpretació com a **r** no encaixaria amb altres signes **r** correctament traçats en aquest text. Tot i que podria ser un cas de traçat deficient, per la posició difícil de la roca, també podria tenir algun tipus de relació amb el signe **r** B'oïde o R'oïde (Ferrer i Jané i Sánchez 2017). Així doncs, la lectura seria **balkar**.

El vuitè text (8) es diferencia clarament de l'anterior per l'orientació i canvi de grandària dels dos primers signes, de l'ordre de la meitat que els del text anterior, tot i així, a mesura que avança el text, la grandària dels signes s'acaba igualant a la dels del text anterior. El primer signe està erosionat per dalt i afectat per un trencament, però és un **ka3** inclinat cap a l'esquerra com l'anterior signe **ka3**, però de la meitat que la seva alçada. Els dos següents són clars: **n1** i **ś1**. El quart està erosionat a la zona superior, però els traços identifiquen unívocament un **ke5/ke10**. El cinquè i el sisè són febles, però els traços identifiquen a primera vista un signe **ř7** i un **e4/5**, amb dubtes de si hi ha tres o quatre traços. Tot i així, cal indicar que el cercle superior del possible signe **ř7**, no tanca i els dos extrems s'obren cap al lateral, cosa que permetria pensar en alguna variant del signe **be**. De fet, a la part final de la primera línia de text hi ha un signe **be**, d'aquesta tipologia, tot i que potser amb els traços laterals una mica més llargs. I precisament va seguit d'un signe **ř7** amb un cercle perfectament traçat i tancat. Encara que en anar seguit del signe **e** aquesta lectura causaria

una redundància, cosa inhabitual a l'escriptura nord-oriental. El darrer signe d'aquest text està erosionat a l'extrem superior, però es pot identificar un altre **r3** de petites dimensions que sembla evitar la figura. Així doncs, la lectura seria **kanskeřer** o **kanskebeer**.

El següent possible text (9) comença per un signe conflictiu, ja que els suposats traços són molt més profunds que els de la resta de signes. Aparentment, podria ser un **a6** irregular o un signe **r** de l'estil dels R'oïdes de les monedes d'arsaos (BDH Mon-37), tot i que més endavant s'identifica un prou clar **a1/3** i el signe anterior és un clar **r3**, potser el suposat **a6** fos un **bi3** o un **a3** irregular si descartéssim el traç vertical davanter. Tot i així, el fet que just a sota es detecti l'únic dibuix lineal de la superfície del

Figura 12. Sant Martí de Centelles: fotografies de detall.
(Textos: 1 i 2 / 5, 4 i 3 / 7 i 6 / 8 / 9 i 10)

Figura 13. Detall de la figura.

que és clarament visible el que sembla una crinera, una cara de cavall estilitzada i algunes línies molt febles del que podria ser el cos. Addicionalment, alguns dels traços a la part central del possible lloç podrien estar definint una figura humana de línies aparentment femenines. De fet, els traços gruixuts que coincideixen amb la posició d'un possible signe podrien representar estrictament el perfil del bust de la figura, que s'hauria remarcat (figura 13).

El signe següent és aparentment un signe **n1** que presentaria una certa inclinació cap a la dreta, similar a la dels signes finals del text anterior. La part dreta de la meitat superior està erosionada i no es pot descartar completament que no amagués el traç d'un possible signe **i**. Alternativament, aquest signe podria ser part de la figura i correspondre a algun objecte que la figura portés entre les mans. Una tercera possibilitat, en cas que el signe conflictiu central no fos part del dibuix, sinó un signe, és que fes parella amb el signe anterior i per tant la lectura fos **ai**, **an** o **bin**.

Una darrera possibilitat seria que ambdós s'integressin en un text independent juntament amb els dos signes anteriors de manera que se solucionaria la redundància del signe **e** amb el signe **be** anterior. En aquesta alternativa, el possible nou text podria ser alguna cosa com **eran**, **erai** o **erbin**, tot i que cap d'aquestes possibilitats genera elements especialment familiars.

El següent signe hauria de ser el primer del darrer text (10). Aquest signe també genera dubtes, ja que en primer lloc sembla que cal descartar el traç vertical que sembla formar part de la cara del cavall de la figura, i que si és considerat podria interpretar-se com

una variant del signe **u1** amb el traç central molt separat del cap. Així doncs, es tractaria d'un signe **l2**, amb el primer traç seguint la vertical dels signes següents, però proper a **l1** per la llargada excessiva del traç davant. També presenta un doble traç lateral que podria ser estrictament un error de traçat. Els següents coincideixen sobre una zona picada, però es pot identificar bé un signe **a1/3** i una variant de signe **be**, relativament freqüent a la Cerdanya amb un traç vertical molt llarg i amb les extremitats superiors molt curtes. Els dos següents són clars: **r7** i **e4/5**. El següent també, tot i que lleugerament afectat per trencaments superficials, es tracta clarament d'un signe **il**. El darrer presenta una forma ovoide amb la part esquerra erosionada però encara visible que permet identificar un signe **ku2**, més que no pas un signe **r**. Així doncs, la lectura seria **labefeiku**.

Els signes usats són els habituals de l'abecedari dual, característic de les inscripcions dels segles **iv** i **iii** aC, la forma complexa de **ka**, **ka3** és la més representativa, juntament amb les variants **e4** de tres traços, **r3** invertida i la variant arcaica de **be**. Tot i que no s'apreciï cap dualitat explícita, és plausible considerar que usa un abecedari dual (Ferrer i Jané 2005: 972; 2013a; 2014a). Al contrari de la major part de les inscripcions en escriptura nord-oriental, que s'escriuen d'esquerra a dreta, aquestes inscripcions s'escriuen de dreta a esquerra i no presenten cap interpunció.

Algunes diferències paleogràfiques entre les inscripcions 1-2 i 7-8-10 permeten pensar que es tracta de textos realitzats per persones diferents. Així, mentre que a 1-2 s'usa la variant **r3**, orientada en el sentit de l'escriptura, a 7-8 s'usa una forma especial de la

variant **r5** orientada en el sentit invers de l'escriptura. Al text 7 (**balkar**) aquesta variant presenta una forma de mitja lluna, que si es confirmés caldria pensar que estigués emparentat amb la família B'oide/R'oide, però no és segur que fos intencionat, ja que podria ser un error de traçat causat per la posició precària de l'escriba. En tot cas, al text 8, **kanskebeer**, el signe **r** podria ser estrictament un signe **r5** estàndard, ja que els traços visibles no evidencien cap desviació respecte del traçat esperat, tot i que es troba escapçat per dalt, no és probable que presentés la forma característica de mitja lluna. Entre els textos 1-2 i 7-10 també difereixen les variants de **f**, **f5** al text 2 i **f7** al text 10, les variants de **be**, **b2** al text 2 i **be11** de pal llarg als textos 8 i 10. També les variants del signe **i** difereixen, el clàssic **i1** al text 10 i una variant pròpera a **i2** als textos 1 i 2. També les formes del signe **a** són aparentment diferents, **a1/3** al text 10 i **a1/2** al text 2, però cal suposar que al text 2 la variant usada fos més pròpera del que sembla a **a1** per tal de diferenciar-se de **r5**.

Així doncs, els possibles textos identificats, de dreta a esquerra, són els següents (figures 12, 14 i 16):

1. **gaisirI**
2. **alorberigaisir**
3. **n**
4. ziga-zaga / **n**
5. **ni** / **in** / **ii** / **nn**
6. **ni** / **in** / **n + i** / **i + n**
7. **balkar**
8. **kanskebeer**
9. figura / **ai** / **an** / **bin** / **n** / **i**
10. **labefeiku**

Pel que fa a la disposició de les inscripcions a la superfície, no sembla que responguin a una planificació global unitària, sinó que probablement s'hagin realitzat en moments diferents i per persones diverses. Respecte de l'ordre en què s'haurien realitzat, dona la impressió que els traços verticals a banda i banda delimiten l'espai i per tant podrien haver estat els primers de ser traçats. Probablement els textos o signes (3, 4, 5 i 6) i decoracions en ziga-zaga centrals precedeixen les inscripcions de l'esquerra, ja que ocupen la part central de la superfície. Les inscripcions de l'esquerra (7-10) sembla que s'adossen al dibuix, de fet sembla que els primers signes dels textos 9 i 10 se superposarien a alguns dels traços del dibuix, cosa que indicaria la precedència del dibuix sobre el text. Les dues línies amb signes de menor grandària de la dreta podrien ser els darrers textos que van ser traçats, també en dos moments diferents, primer la de dalt (1) i després la de sota (2), que s'alinea amb la primera i sembla esquivar el signe **n** de grans dimensions.

Tot i algunes petites diferències, els textos 7, 8 i 10 podrien haver estat realitzats per la mateixa mà. Mentre que 1 i 2 presenten característiques coherents entre si i clarament diferents als anteriors i podrien pertànyer a una segona mà.

Respecte de la segmentació, no hi ha gaires dubtes que els textos 1, 2, 3, 4 i 6 són independents i potser també 5, però no es pot dir el mateix de 7, 8 i 10 que podrien formar una unitat, fins i tot potser integrant el text 5 i la figura.

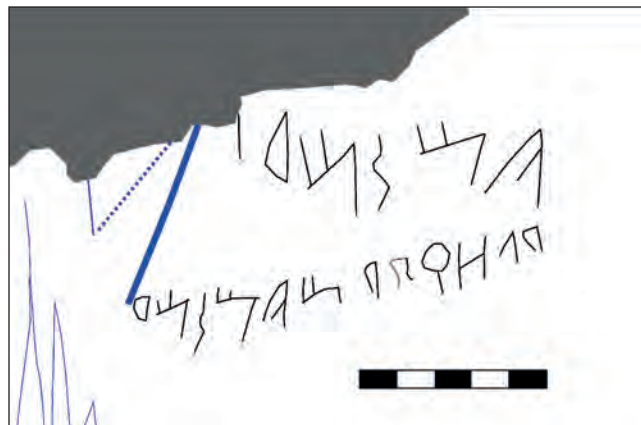

Figura 14. Dibuix ampliat de les inscripcions del sector dret. (Textos 1-3)

- (1) **gaisirI**: aquest element admet dues segmentacions, per una banda podria ser el resultat de la combinació de **gais** amb **ir**, o bé de **gais** amb **sir**.

L'element **gais** es va confirmar recentment com a formant antroponímic en aparèixer al nom del pare d'un dels quatorvirs de *Iulia Lybica* (Llivia) *Bastobles Gaisco F.* (Ferrer i Jané *et al.* 2018: 182). I que podria tenir relació amb l'antroponim i sobrenom basc *Gaizco/Gaizcho* (Faria 2019: 59) documentat des del segle XI i que en basc significaria 'dolent' o 'enorme' a partir de l'arrel *gaitz* (Trask 2008: 195).²⁰ Amb anterioritat l'element **gais** només s'havia documentat com a element final d'un compost aparentment trimembre **bilosbalkarkais** (E.1.372) d'un pes de teler d'Azaila. L'element **gais** podria també estar formant part del formant **kaisuf** (Untermann 1990: núm. 66; Rodríguez Ramos 2014: núm. 73) que es documenta per exemple a **kaisuñanañ** (C.0.1), o bé a l'element **kaisan** que es pot aïllar per exemple al segment **kaisanmlifbaitufanei** (F.9.5).

L'element **sir** és un formant antroponímic (Untermann 1990: núm. 105; Rodríguez Ramos 2014: núm. 123) que es documenta per exemple a **koñasiñ** (C.0.1).

El morf **ir** (Untermann 1990: 167; Moncunill i Velaza 2019: 331) s'identifica amb certa claredat a **baidesir**, ja que segueix un element ben conegut **baides**, que es considera un element del lèxic comú (Untermann 1990: 183; Moncunill i Velaza 2019: 120). A la Cerdanya es podria documentar en una roca d'Er a l'element **ñausir** (Ferrer i Jané 2015b) que faria parella amb el **ñaus** de Ger (Ferrer i Jané 2016) que és un altre dels candidats a teònim (Ferrer i Jané 2019: 51). Tot i que tal com passa amb **gais**, també es pot tractar d'un antroponim o teònim sense morf i amb el segon formant **sir**. En canvi, la lectura tradicional **basbalir** o **basbanir** d'una inscripció rupestre d'Oceja (Campmajo i Untermann 1990; 1991; 1993) és una lectura incorrecta que s'ha de corregir a **egibaler** (Ferrer i Jané 2018: 104) i per tant no s'hi identifica el morf **ir** (Rodríguez Ramos 2017: 141; 2020: 262), sinó el morf **er**. El morf **ir** també podria aparèixer en d'altres contextos d'interpretació menys

20. 'bad thing', 'source of grief', 'illness', *a.* 'bad', 'difficult', 'enormous'.

clara acompanyant possibles antropònims o teònims, com **kulesufir** (Rodríguez Ramos 2002-2003: 370; 2017: 142; Ferrer i Jané i Garcés 2013: 109), lectura preferible a la tradicional **kulesufia**, en una ceràmica àtica de Sidamon (D.7.1); **istikanir**, en una làmina de plom de Tarrega (BDH L.17.01; Ferrer i Jané i Garcés 2013); i **iskebefir**, en un fragment de plom del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (BDH B.40.03). En qualsevol cas, el probable ús del morf **ir** a **gaisir** en un context rupestre on també s'usa el morf **er** és un nou indici favorable a considerar que són variants del mateix morf, tal com ja se sospitava (Untermann 1990: 165; Ferrer i Jané i Garcés 2013: 109; 2019: 98; Rodríguez Ramos 2017: 141; 2020: 262; Moncunill i Velaza 2019: 253). El morf **er** es documenta profusament a les inscripcions rupestres de la Cerdanya juntament amb el morf **e** amb alguns dels millors candidats a teònims pel seu grau de repetició, com seria el cas d'**artiunan**, **tikanal**, **balkar** i **okal** (Ferrer i Jané 2018a; 2019; 2021) i que són les marques més probables del datiu en ibèric (vegeu anàlisi de **tarbaiter**).

Si la segmentació fos **gais** + **sir**, la interpretació més probable seria la d'antropònim. Mentre que si la segmentació correcta és **gais** + **ir**, aleshores probablement cal pensar que **gais** és un teònim. El fet que **gaisir** aparegui com a element final al text de la línia inferior avalaria la seva condició de teònim, ja que la repetició és una característica distintiva dels teònims en els contextos rupestres. També la possible interpretació del signe final com a unitat de compte encaixaria amb alguns dels esquemes de la Cerdanya on plausibles divinitats apareixen seguides de diverses unitats de compte, com **okale III** d'Oceja i **garde III** de Ger, que es podrien interpretar com la quantificació de l'ofrena realitzada, tot i que cal considerar implícit el contingut de l'ofrena (Ferrer i Jané 2018a; 2019; 2021).

La interpretació com a teònim de **gais** permetria millorar la interpretació del text **bilosbalkarkais** (E.1.372) d'un pes de teler d'Azaila, que també presenta el text **uti** amb signes de grans dimensions. Normalment, es considera que l'antropònim és **bilosbalkar** (Untermann 1990; Rodríguez Ramos 2014; Moncunill i Velaza 2019: 180) i l'element **kais** resta sense explicació. Però cal tenir present que aquest text apareix en un pes de teler d'alabastre que, a més de les dues inscripcions a una de les cares, presenta decoracions a les altres tres cares, un elefant, una quadriga i senglars. Tant el material com les decoracions fan d'aquest pes de teler una peça especial i permeten plantejar que independentment que fos usat com a pes de teler, tingués també un valor apotropaic i que per tant la inscripció fos de tipologia votiva. Tot i que Maluquer (1968: 191) separa **bilos** de **balkargais**, els dibuixos publicats per Cabré²¹ clarament indiquen que és **gais** qui presenta una petita separació, signes de mòdul més gran i orientació lleugerament diferent i que per tant cal tractar de manera independent. Dins del context votiu, **bilosbalkar** podria seguir essent interpretat com a nom de persona, tot i que

la presència de **balkar** en el compost, també candidat a teònim, genera algun dubte (vegeu explicació d'**alofberri**), mentre que **gais** restaria com a referència al teònim, tot i que en aquest cas sense morf.

En aquesta mateixa línia aniria el text **kaisair** de la inscripció rupestre de l'Abrigo Bungal (BDH V.10.01; Siete Aguas), que es pot segmentar en **kaisa**, que tot i el canvi de sorda a sonora podria estar relacionat amb **gais**, i el morf **ir** (Ferrer i Jané 2019b: 32). Aquesta lectura és una correcció després de l'autòpsia de la lectura **kaisan** publicada per Fletcher i Silgo (1996-1997).

• (2) **alofberigaisir**: el fet que la part final del text repeteixi la mateixa seqüència que en el text de la línia superior permet segmentar sense dubtes un primer element **alofberri**, que per altra banda ja era conegut per aparèixer a la tortera de Palamós (C.4.2), tot i que amb la segona vibrant canviada **alofberri** (figura 15). En aquest text **alofberri** apareix integrat en un text més llarg de segmentació no gaire clara (Ferrer i Jané 2008), però normalment s'interpreta com a antropònim (Untermann 1990; Rodríguez Ramos 2014; Orduña 2005: 131). El primer formant, **alof** (Untermann 1990: núm. 9; Rodríguez Ramos 2014: núm. 7), està ben documentat com a antropònim: **alofitigis** (E.2.1) o **alofildun** (D.10.1), per exemple. El segon formant, **berri**, normalment es considera una de les variants del més freqüent **ber** (Untermann 1990: núm. 34; Rodríguez Ramos 2014: núm. 39), però en la forma **berri** o **berri** no apareix gaire, el més clar potser a **iskebefir** en un fragment de plom del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (BDH B.40.03), però també podria ser **iskeber** amb el morf **ir**. Altres segments amb la seqüència **berri** serien **berrian** (F.11.10), **tasberri** (C.2.3), **berrieti** (BDH GI.10.11), **berriarsense** (F.6.1)²² i potser **tiberri** (A.6.17), tot i que per a aquest darrer hi ha la possibilitat que correspongui a la forma iberitzada del llatí *Tiberi*. L'element **berri** podria correspondre al *Ber(r)i* que apareix en alguns topònims ibèrics, com *Illiberri* (Ptol. II.10.6; Plini NH.III.32), *Elna*, *Caucholiberri* (Ravn. 4.28), *Cotliure*, i *Illiberri* (J-30, 199), Granada. Normalment, aquest *Berri* es posa en relació amb el basc *berri* 'nou', també típic de topònims. En aquesta línia, Pérez Orozco (2007: 101 i 107) considera **alofberri** un antropònim i posa en relació **alof** amb el basc *alor* 'camp' i **berri** amb el basc *berri* 'nou'.

La repetició d'antropònims ibèrics en jaciments allunyats no és gaire freqüent, però existeix (Ferrer i Jané 2012b: 149). Tot i així, en contextos votius com el de les inscripcions rupestres i probablement també el de les torteres, com certifica la presència d'abecedaris a la tortera de Can Rodon (Ferrer i Jané 2014), és més probable que els elements repetits siguin teònims (Ferrer i Jané 2019: 45). Si ho fos, potser la referència teonímica completa fos **alofberigais** i el morf **ir** afectés tot el compost. Potser també en aquest cas es podria plantejar la possibilitat que **alofberri** fos el nom de la divinitat, mentre que **gais** podria restar com a epítet. Tenint en compte que ja ha estat

21. Agraeixo a Arantxa López les fotografies de la peça, que confirmen l'exactitud del dibuix de Cabré.

22. No seria el cas de *berrikars* (D.3.1) de la rupestre de l'Esquerda, ja que és una lectura errònia per *tařika*, tal com ja s'ha explicat més amunt.

possible detectar alguns paral·lels entre els teònims bascoaquitàns i els ibèrics, essent **urdal** / *Vrde* el més clar (Ferrer i Jané 2018b; 2019: 49; 2021), cal avaluar també la possible relació **aloiberi** amb el teònim aquità *Ilurberri(xo)* (CIL, XIII, 23) d'Escunhau (Vall d'Aran). Aquesta relació podria circumscriure's al darrer element **beri** / *Berri*, ja que normalment esperaríem que l'element aquità *Ilur* correspongués a l'ibèric **ildur**.

Si aquesta fos l'alternativa correcta, aleshores també caldria interpretar l'**alofberí** de la tortera de Palamós (C.4.2) com a teònim, cosa que habilitaria a considerar que **borar** o **bor** en fos l'epítet, tot i que en aquest darrer cas aniria seguit aparentment pel morf **ar**, que sembla més aviat característic dels antropònims. Tot i així a la primera línia, probablement **tigirsbalaur**, que va seguit dels morf **arñi** i **banní** seria el millor candidat a antropònim, segurament representant la propietària de la tortera i autora de la dedicatòria. I per tant és plausible pensar que fos a la segona línia on hi hagués algun tipus d'invocació religiosa que fes referència a alguna divinitat.

Ref.	ND?	Epítet?	Morf		
C.4.2.2	alofberí	bor(ar)	(ar)	eukef	mí
SMC1,2	alofberí	gais	ir		

Figura 15. Paral·lels per a **alofberí**.

Tot i que l'alternativa teònim + epítet em sembla la més plausible, no es poden descartar encara altres possibilitats. Així, si tant **alofberí** com **gaisir** fossin antropònims, aleshores caldria considerar la possibilitat que la juxtaposició de **gaisir** indiqués la filiació d'**alofberí**. Tal com Untermann (2005: 1092) ha suggerit per a algunes parelles de noms d'un dels ploms de Pech Maho (BDH AUD.05.35), tot i que no crec que sigui aquesta la interpretació correcta de la relació d'antropònims d'aquest plom. En tot cas, el tema de la filiació en ibèric encara és un tema controvertit (Ferrer i Jané 2018a: 111). En canvi, si **alofberí** fos un antropònim i **gais** un teònim, aleshores caldria considerar que el primer seria l'autor de l'ofrena votiva, que podria coincidir amb la interpretació tradicional de **bilosbalkar** del pes de teler d'Azaila (E.1.352), tot i que en aquest cas **gais** no portaria cap morf. L'opció inversa també seria estrictament possible, on **alofberí** podria ser la divinitat, en aquest cas sense cap morf, i **gaisir** fos l'antropònim del dedicant.

- (3) **n**: tot i que pot ser estrictament una decoració en ziga-zaga simple. També pot ser un signe **n** aïllat, probablement la forma abreujada de **neitin**.

- (4) **n**: tot i que sembla estrictament una ziga-zaga complexa, podria amagar un signe **n** al final, que si es confirmés, com l'anterior, probablement fos la forma abreujada de **neitin**.

- (5) **ni**: el morf **ni** (Ferrer i Jané 2006: Annex 9) ha estat identificat per Silgo (1996b: 303) en segments que interpreta com a possibles formes verbals. Tot i així en el context d'una inscripció rupestre i el plausible valor de **neitin** pel signe **n**, seria possible

interpretar el possible signe **i** com la forma abreujada d'**iunstir** i reconstruir la fórmula **neitin iunstir** ja documentada en una inscripció rupestre a Ger (Ferrer i Jané 2015).

- (6) **ni**: tot i els dubtes de lectura i de l'ordre en què s'haurien de llegir els signes i que podrien ser dos signes independents, la lectura **ni** seria la més familiar, amb el mateix significat que el text anterior.

Figura 16. Dibuix ampliat de les inscripcions del sector esquerre (Textos 4-10).

- (7) **balkar**: l'element **balkar** s'interpreta habitualment com una variant del més freqüent formant antropònimic **balke** (Untermann 1990: núm. 25; Rodríguez Ramos 2014: núm. 24), que apareix a **bilosbalkar** en un pondus d'Azaila (E.1.372) i a **basibalkar** en una estela procedent de Sinarcas (F.14.1). També apareix en una placa de pedra de Sagunt (F.11.2) i en un mànec d'os de l'Alto Chacón (E.6.3) en textos menys clars. Tot i així, l'element **balkar** també apareix sovint de manera aïllada, com seria el cas d'una ceràmica àtica de Benilloba (G.3.1) en alfabet grecoibèric i potser també en una campaniana B de l'Escala (C.1.11), tot i que potser incomplet per la dreta.

No obstant això, recentment he proposat identificar l'element **balkar** com a possible teònim per aparèixer de manera aïllada en quatre inscripcions rupestres (figura 17), on és plausible esperar la presència de teònims, que serien els elements que tindrien una tendència més alta a la repetició (Ferrer i Jané 2018a; 2019; e. p. a). Així, en una de les inscripcions rupestres de la Tor de Querol es pot llegir **balkare** en un parell d'inscripcions independents, probablement **balkar** més el morf **e**, una d'elles integrada en un text més llarg, però de segmentació clara. També apareix a la inscripció rupestre del Cogul (D.8.1) un text llegit habitualment com **balkarken**, però que d'acord amb l'autòpsia realitzada el 2012 estrictament sembla que posa **balkar**. Tot i així, si l'existència del signe originalment llegit **ke** es confirmés, també podria encaixar dins d'un dels esquemes identificats a les inscripcions rupestres, on el teònim ve acompanyat dels morf **(i)ka** i **(i)ke**, com seria el cas d'**urdalike** a Ger (Ferrer i Jané 2020).

Ref.	ND?	Epítet?	Morf
La Tor de Querol	balkar		e
La Tor de Querol	balkar		e
El Cogul (D.8.1)	balkar		
SMC	balkar	kanskebe	er

Figura 17. Paral·lels rupestres per a **balkar**.

• (8) *kanskefer* o *kanskebeer*: tot i que la seqüència **kan**s és poc freqüent en ibèric, un dels pocs exemples és **sikeikansar** que apareix a la gerreta de la Joncosa (BDH B.11.01; Ferrer i Jané 2006) integrat en un text molt llarg, però que admetria una interpretació com a antropònim **sikeikans** seguit del morf **ar**, cosa que portaria a considerar **kan**s com a formant antroponímic. Amb l'altre sibilant apareix en dues ceràmiques, una de l'Escala (BDH GI.10.21; Panosa 1993: 3.2) i una d'Azaila (E.1.262).

Pel que fa a la primera alternativa de lectura, *kanskefer*, *kefe* es un formant antroponímic relativament freqüent (Untermann 1990: núm. 72; Rodríguez Ramos 2014: núm. 82), que està present per exemple a *biurgere* en una ceràmica àtica d'Empúries (C.1.9). A favor de *kefe*, cal dir que tal com apareix a Sant Martí de Centelles, sempre apareix en segona posició de composició. Tot i que normalment en els textos duals apareix amb la variant simple, la sonora, també en algun cas apareix amb la complexa, la sorda, *urkekefe* (F.6.1).

La segona alternativa de lectura és la preferible des del punt de vista paleogràfic, *kanskebeer*, però té el problema que la consideració de *kebe* com a formant antroponímic és molt menys segura que en el cas de *kefe*, ja que en els casos on apareix acostuma a haver-hi problemes de segmentació. A més, la forma relacionada més propera seria *kebel*, que es documenta *kebelku* en una rupestre d'Er (Ferrer i Jané 2015b: 12). Tot i que a la mateixa superfície apareix a pocs cm en la forma *kebe*. Pel fet d'aparèixer repetit, si efectivament el segon fos la forma abreujada del primer, i figura en el primer cas acompanyat del morf **e**, he proposat *kebe(lku)* com a possible nom de divinitat (Ferrer i Jané 2019: 50). Altres ocurrences de *kebel* serien *kebelsilunin* (F.9.8), d'un dels ploms d'Orlell, *kebelkaifa* (F.20.1), d'un dels ploms de Iàtova, i *gebeleskesai*, d'un dels ploms de la Carencia (BDH V.14.02, Toris). A diferència de la inscripció de Sant Martí, *kebel* en els casos més clars sempre apareix en posició inicial de composició. També podria aparèixer estrictament en la forma *kebe* i en posició final de composició a la inscripció sobre la ceràmica àtica de Roques de Sant Formatge (BDH L.06.01, Seròs) si fos encertada la correcció de lectura *kirkukebe* proposada per Sabaté i Garcés (2018: 807).

L'element final hauria de ser el morf **er** ja analitzat (vegeu *tafbaiter*) integrat en el formant final en el primer cas, *kefe(er)*, com és habitual, o bé de manera explícita i causant redundància en la segona alternativa, *kebeer*. Aquesta darrera alternativa és poc habitual, però es documenta en casos similars de contacte de morfemes, com seria el cas de *deegiar*.

• (9) **n**: descartada la possibilitat de lligar a aquest text els dos signes finals del text anterior, **er**, les possibles lectures dels traços de la part superior de la figura interpretats com a signes serien *ai* / *an* / *bin* / *n* / *i*, però el més probable seria pensar en un altre signe **n**, bé isolat o integrat amb el text 10, *nlabereiku*, que com en els altres casos caldria pensar que és la forma abreujada de *neitin*. Aquest signe **n** autònom ja s'ha documentat en diverses inscripcions, també en algunes d'aquesta superfície —vegeu (3), (4),

(5) i (6). Com seria també el cas d'un altre esgrafi rupestre d'Oceja (BDH PYO.07.14) darrere d'un aparentment clar antropònim, *tikanbiur · n · ...*²³ i el d'una ceràmica àtica de Pontós (BH GI.08.03; Ferrer i Jané *et al.* 2016). També podria ser el cas del primer signe, tot i que de lectura problemàtica, del segment *nsukasir* d'una inscripció d'Oceja (BDH PYO.07.03) que podria interpretar-se com *n(eitin)ukasir*, on *sukasir* podria ser una referència a una divinitat. La identificació del morf **ir** en aquest cas (*sukas + ir*) no sembla especialment probable, ja que a més conviuria en el mateix text amb el morf **er**.

Alternativament, en el cas que alguns dels signes d'aquest text s'integressin en el text 10, les lectures possibles serien *ilabereiku*, *ailabereiku*, *anlabereiku* o *binlabereiku*, tot i que totes elles són paleogràficament improbables. Tot i així, si finalment aquests signes es confirmessin, l'explicació del segment podria ser la mateixa que la desenvolupada a continuació, però afegint un component inicial **an** (Untermann 1990: núm. 10; Rodríguez Ramos 2014: núm. 8) o **bin** (Untermann 1990: núm. 40; Rodríguez Ramos 2014: núm. 47), ja documentats en la formació d'onomàstics. També l'existència d'un element inicial **i** podria ser possible, ja que es coneix per exemple al parell de topònims *ieso* / *eso* (BDH Mon-10 i 17), corresponents a les actuals Guissona i Isona.

• (10) *labereiku*: la segmentació més probable d'aquest element és *labe* + *ei* + *ku*.

El morf **ku** en ibèric es relaciona habitualment amb topònims (Untermann 1990: 171; Rodríguez Ramos 2005: 49; Orduña 2005: 71; Moncunill i Velaza 2019: 300; Ferrer i Jané 2012: 32). I s'identifica clarament a la llegenda *keseku* de les monedes de plata de *kese* (CNH 6.13). I també apareix clarament identificat al text *usekerdeku* del mosaic de Caminreal (E.7.1), sufixant el topònim *usekerde* (Οσικερδα, Ptol.II.6.62). Podria ser el cas també dels quatre possibles dobles consecutius NP + NL + **ku** d'un dels ploms d'Ullastret (C.2.1), entre els quals hi ha *tafbeliorku* (Ferrer i Jané 2005: 963), que recorda l'etnònim aquità *Tarbeli*. En el context rupestre també podria aparèixer al text *belenku* de la inscripció d'Oceja ja esmentada (BDH PYO.07.03). La funció habitualment considerada pel morf **ku** és la de locatiu o ablatiu, que en particular serviria per marcar un topònim quan es vol indicar la procedència d'un objecte o persona.

El morf **ei** (Ferrer i Jané 2006: Annex 6) apareix en contextos diversos. A vegades acompanyant antropònims com *alotiker + ei* de l'*ostrakon* (C.3.1) del Mas Castellar (Pontós) o combinant amb numerals nuclears per formar els possibles ordinals i els antropònims associats, com *sorsei* o *biei* (Ferrer i Jané i Escrivà 2015). La relació del morf **ei** amb topònims ja es podria estar documentant en el cas del parell *Sedetani* / *sedeisken*, ja que de la versió llatina de l'etnònim es derivaria una arrel *sede*, mentre que de l'etnònim de la llegenda monetar es derivaria una arrel *setei* (Ferrer i Jané 2012). També pot ser el cas d'un altre dels quatre casos NP + NL + **ku** del ja esmentat plom d'Ullastret (C.2.1), *anbeiku*, que po-

23. La lectura original era *tika*sur · n · *saibolekite ebiu-bobi++* (Campmajó i Untermann 1991: 12).

dria repetir el mecanisme de formació de *labereiku* i estar format per *anbe* + (*e*)*i* + *ku*.

Així doncs, per exclusió, el nucli de l'element *labereiku* seria *labeŕ*. L'arrel *labeŕ* no tindria gaires bons paral·lels en ibèric, només els elements *labeisŕ* i *labeisilduniŕ*, ambdós de la làmina de plom F.20.1 de Iàtova, però de textos independents. Ambdós elements apareixen com a elements inicials, el primer acompanyant *šalir*, cosa que seria compatible amb una referència toponímica d'origen del *šalir*. Mentre que per al segon, la combinació de *labeis* amb *ildun* (Luján 2005: 476; Rodríguez Ramos 2014: 155) també fa plausible la seva consideració com a topònim. Potser ambdues referències corresponen al mateix topònim *labeis(ildun)* acompanyat en ambdós casos pel morf *ir*. Untermann (1990: 535; 2002: 103) els va considerar topònims, hipòtesi ben vista per alguns investigadors (Rodríguez Ramos 2014: 155; Faria 2011: 159), però altres els consideren antropònims (Moncunill i Velaza 2019: 347). Pel que fa al text que ens ocupa, el paral·lel de *labeis* reforçaria la interpretació de *labereŕi* com a topònim, tenint en compte l'arrel *labe* que compartirien. De fet, *labe* podria ser la mateixa que apareix com a *Labi* al topònim **Labitolosa* (La Puebla de Castro, Osca, *CIL* II 3008, Untermann 2002: 103; 2018).

La presència d'un topònim ibèric, *labereŕi*, amb el morf de locatiu o d'ablatiu d'origen *ku*, en una inscripció votiva podria correspondre a un epítet local d'una divinitat d'àmbit general, que en aquest cas podria ser *balkar*, si es confirmés la unitat dels textos 7, 8 i 10. Alternativament, la divinitat d'aquest epítet podria ser el *n(eitin)* del text 9, si es confirmés com a text. Probablement, cal interpretar de manera similar *belenku* de la inscripció d'Oceja ja esmentada (BDH PYO.07.03). Aquest esquema podria ser similar al que es detecta, entre d'altres, a la divinitat lusitano-galaica *Bandue*, com per exemple *Bandi* [L]ongobricu (AE 1985 524) en una inscripció de l'actual Longroiva (Meda, Guarda) i que es posa en relació amb *Langobriga* que figura a l'itinerari Antoní (Olivares 1999: 328; Collado 2003: 47).

Conclusions

En aquest estudi s'han analitzat en detall tres noves roques amb inscripcions ibèriques rupestres de la comarca d'Osona, dues de l'Esquirol i una de Sant Martí de Centelles, tot i que algunes ja havien estat parcialment tractades en treballs anteriors, especialment l'abecedari de l'Esquirol.

La inscripció més destacable del grup és l'abecedari de l'Esquirol, ja que és el primer abecedari que es va identificar de tipus no dual, que es conserva pràcticament sencer i que permet identificar el començament *kutukirbitatiko* com a característic dels abecedaris no duals. La seva aparició en el context rupestre reforça interpretar com a votives les inscripcions rupestres, en les quals representaria l'objecte que s'ofereix a la divinitat.

A la inscripció de la segona roca de l'Esquirol cal destacar l'element *sibanetin* a la seqüència *iresibanetin*, que apareix també en una inscripció llarga rupestre de la Cerdanya encara inèdita que comença amb el

text *kutursibanetin*. L'element final és menys clar, però si es confirma el morf *er* final, podria identificar *tarbait(e)*, potser com el complement, en forma d'epítet, de *sibanetin*, que per la repetició hauria de ser la divinitat principal, fet reforçat per la possible relació amb *neitin*.

De fet, el *tarbaiter* de l'Esquirol podria identificar una divinitat fluvial, *tarŕ*, si es confirmés la relació de *bai* o *bait(e)* amb el concepte de riu, potser en una relació amb *sibanetin* similar a la de l'epítet *Anabaraego*, respecte de *Rev(v)e*. La correcció del començament de la inscripció rupestre de l'Esquerda (D.3.1) en *tarŕika* confirmaria l'existència d'aquesta possible divinitat *tarŕ*, seguida en aquest cas del morf (*i*)*ka*. En tot cas, encara que aquesta hipòtesi es confirmés correcta, tot i l'homofonia amb el nom actual del riu Ter i que ambdues inscripcions es troben a la seva riba, aparentment no sembla que hi tingui cap relació, ja que els testimonis antics, *Ticer* (Plini NH III.22), no avalarien l'existència d'aquesta denominació en època ibèrica.

També destaca una nova documentació de la partícula *ife*, la vuitena, o novena si comptem la variant *ile*, de nou en un context plausiblement votiu, una inscripció rupestre precedint *sibanetin*, com ja ho eren el vas caliciforme amb *bidia*, el petit vas de plata de Tivissa amb *baikar* i la tortera del Vilar, amb la variant de *kaštaun*, la gerreta de ceràmica grisa de la Joncosa, precedint *oskaistire*, i al final del text de la inscripció pintada de Llúria F.13.5. Aquesta circumstància converteix la presència d'*ife* en un bon heurístic per identificar les inscripcions votives, sagrades o religioses en general, en contextos que no siguin prou clars en aquest aspecte. I aquest podria ser el cas del plom F.9.5 de la tomba d'Orlell on apareix dues vegades, precedint *bodotaŕ* i *kutur*.

De la primera inscripció de la tercera roca cal destacar el fet que estigui escrita de dreta a esquerra, fet molt poc freqüent a l'escriptura ibèrica nord-oriental. L'element més familiar que hi apareix és l'element *balkar*, tot i que tradicionalment interpretat com a formant antroponímic, tenint en compte el grau de repetició d'aquest element en forma isolada o seguida del morf *e* en diverses inscripcions rupestres de la Cerdanya i a la del Cogul, el més probable és que sigui una referència a una divinitat, potser en aquest cas complementada amb l'element *kanskebe*, que seria el que portaria el característic morf *er* i que actuaria com a epítet.

Entre els dos elements finals i just darrere del que és potser el cap de la figura hi ha un signe *n* que no sembla que es pugui lligar a cap dels elements lèxics ja identificats i que per tant pot funcionar de manera autònoma, com a complement de la figura o potser de l'element final. La presència de signes *n* aïllats en altres inscripcions rupestres ja m'ha fet plantejar en treballs anteriors que fos la forma abreujada de *neitin*. A la superfície hi apareixen un altre signe *n* aïllat i dos possibles parells de signes aïllats, que tot i els dubtes de lectura, es podrien llegir com a *ni*, que podria ser la forma abreujada de la coneguda fórmula *neitin iunstir*.

L'element final *labereiku* podria ser una referència toponímica per la presència del morf *ku*. L'arrel

d'aquest topònim seria *labe(r)* si es confirma la presència del morf *ei*, i potser compartiria arrel amb el topònim *Labitolosa*. En una inscripció votiva aquesta referència toponímica pot correspondre a un epítet local, que podria identificar la comunitat de la qual la divinitat era protectora, com podrien ser *balkar* i *n(eitin)*, si és correcta l'analogia amb alguns dels epítets d'algunes divinitats lusitanogaliques, com seria el cas de *Bandi [L]ongobricu*. De l'anterior es derivaria que el topònim *laberei* hauria de designar algun lloc proper al lloc de realització de la inscripció.

La segona inscripció de la tercera roca, també escrita de dreta a esquerra, es compon de dues línies probablement independents, però de paleografia coherent, on es repeteix l'element *gaisir*, que estaria format pel nucli *gais* i el morf *ir*. Tant la repetició com el fet que combini amb *ir*, plausible variant del més freqüent *er*, permet afegir aquest element a la relació de possibles divinitats o epítets. A la segona línia hi apareix un element ja conegut, *alorberi*, que a la tortera de Palamós encapçala el segon text. Tot i que la interpretació habitual és que es tracti d'un antropònim, tenint en compte que la repetició antropònica és baixa en ibèric, sembla més probable integrar-lo també dins del grup de possibles divinitats.

Pel que fa a l'anàlisi de conjunt (figura 18), destaca la presència d'elements relacionables amb divinitats per arguments ja coneguts, com *balkar* i *sibanetin*, però en canvi el morf que en teoria els correspondria, *er*, no els acompanya a ells, sinó a l'element següent, respectivament *kanskebe* i *tarbait(e)*. Així doncs, podrien estar formant una unitat, de fet apareixen sense interpunció, probablement expressant el parell divinitat i epítet, i que per tant només caldria que el darrer element portés la marca. Aquesta interpretació encaixaria amb el cas de *gais* que apareix un cop isolat amb el morf *ir* i formant conjunt amb *alorberi*, però altre cop és *gais* qui porta la marca. Tot i que no és l'única alternativa d'interpretació possible, l'analogia amb les altres inscripcions permet plantejar la possibilitat que *alorberi* fos la divinitat principal i *gais* l'epítet. Tal com passa en d'altres epigrafies, alguns epítets serien suficientment identificatius per aparèixer sols, com per exemple *Σώτειρα* "salvadora", que apareix freqüentment en ceps d'àncores, en refe-

rència a *Ἀθηνᾶ*. A més, cal pensar que els possibles epítets farien referència a les funcions o qualitats de la divinitat principal, ja que seria d'esperar que els que el lligarien a una comunitat concreta portessin el morf *ku*, com és el cas de *laberei*.

Estrictament, la interpretació d'*alorberi*, *sibanetin* i *balkar* com a antropònims seria també possible i per tant si fos així podrien correspondre als autors de les dedicatòries. Tot i així, seria estrany que entre tots els possibles antropònims ibèrics, precisament els únics que es documenten a les inscripcions rupestres de probable contingut votiu siguin aquells que ja es coneixien per aparèixer en d'altres inscripcions de jaciments allunyats. Tenint en compte que la repetició és una característica més pròpia de les divinitats que dels antropònims, em sembla preferible interpretar aquests elements com a teònims.

La identificació com a possibles divinitats o epítets d'aquestes d'alguns dels elements de les inscripcions rupestres osonenques permet plantejar que els altres textos on apareixen aquests elements siguin també textos votius. Es tracta de la tortera de Palamós (C.4.2) que conté un text encapçalat per *alorberi*, ara una possible divinitat, seguit de *bor(ar)*, potser l'epítet. I passaria quelcom similar amb el pes de teler decorat d'alabastre d'Azaila (E.1.352), on la presència de *gais* al final del text permetria pensar també en un text votiu. Resta el dubte de com interpretar l'element que precedeix *gais*, *bilosbalkar*, suposadament un antropònim i per tant candidat a ser el/la dedicant, però tot i que no apareix repetit, sí que conté l'element *balkar* que correspondria a una altra de les possibles divinitats identificades. En tot cas, l'ús de teònims en la formació d'antropònims també és un fet documentat en altres epigrafies, per tant no es pot descartar que fos el cas de *bilosbalkar*. Tot i que el nombre de dades encara és escàs, tant la tortera com el pes de teler pertanyen a l'activitat de teixir, que ens situaria en l'imaginari femení, cosa que pot tenir algun significat sobre els cultes implicats i que potser es pot extrapolar al context de la inscripció rupestre de Sant Martí de Centelles.

La paleografia de les dues inscripcions de l'Esquirol és compatible amb la de les inscripcions més modernes dels segles II i I aC, on ja no es detecta l'ús

Ref.	íre	ND?		ir/er	Q	n	i	NL?	ku
		Nom princ.?	Epítet?					Epítet?	
SMC 1			<i>gais</i>	<i>ir</i>	<u>I</u>				
SMC 2		<i>alorberi</i>	<i>gais</i>	<i>ir</i>					
ESQ 2	íre	<i>sibanetin</i>	<i>tarbait(e)</i>	<i>er</i>					
SMC 6		<i>balkar</i>	<i>kanskebe</i>	<i>er</i>					
SMC 7						<i>n</i>		<i>laberei</i>	<i>ku</i>
SMC 3						<i>n</i>			
SMC 4						<u>n</u>	<u>i</u>		
SMC 5						<u>n</u>	<u>i</u>		
ESQ1 (abc.)		kutukiřbitatikokabastokeauboelTnńmite/řrbe							

Figura 18. Estructura de les principals inscripcions estudiades.

del sistema dual. En canvi, les dues de Sant Martí de Centelles, com la ja coneguda de l'Esquerda, usen una paleografia compatible amb les inscripcions més antigues dels segles IV-III aC, on es detecten variants complexes i sembla plausible pensar que s'està usant el sistema dual. En el cas de la de Sant Martí de Centelles, hi podria haver una dualitat explícita del signe **ka** a **gais** i **balkar**, que usen de manera coherent la sorda i la sonora, però sembla clar que es tracta de textos independents de mans probablement diferents.

La troballa d'aquestes quatre noves inscripcions rupestres converteix Osona en el segon nucli en importància pel que fa a aquests tipus d'inscripcions, amb quatre roques, per darrere del nucli de referència com és la Cerdanya, tot i que encara a distància considerable, ja que ja són 44 les roques ceretanes amb inscripcions. En tot cas, cal tenir present que aquesta diferència hauria de ser menor en època ibèrica, ja que les roques calcàries osonenques són més fàcilment erosionables que no pas els durs esquistos ceretans. En ambdós conjunts es detecten tant inscripcions duals com no duals en proporcions similars i no sembla que el pas d'un sistema a l'altre comportés una ruptura en les tradicions epigràfiques rupestres.

Aquestes noves inscripcions posen de manifest un cert lligam epigràfic i lingüístic entre ausetans i ceretans que es manifesta en l'ús intensiu de les inscripcions rupestres, però també en particular en l'ús d'abecedaris i l'ús de fórmules similars com és el cas de **kutursibanetin** d'Oceja i el **ifesibanetin** de l'Esquirol. D'aquest lligam també ens en donen testimoni les fonts antigues que recullen l'etnònim compost *ausoceretes*, que tot i que només el cita Aviè (Ora, 550), s'interpreta com un cert tipus de lligam entre els dos pobles ibèrics.

A les tres roques les inscripcions conviuen amb diversos gravats de diferents èpoques. En el cas

de les dues roques de l'Esquirol no sembla gaire probable que cap d'ells sigui ni anterior ni coetani a les inscripcions, que per la seva posició central a la part superior semblen ser les que van inaugurar l'espai epigràfic. En canvi, a la roca de Sant Martí de Centelles, els gravats presents semblen integrar-se amb l'espai epigràfic i la superfície no sembla haver estat alterada des d'època ibèrica. Per una banda, els dos conjunts de barres verticals que emmarquen les inscripcions a dreta i esquerra. I per l'altra, el dibuix d'una figura a cavall que s'insereix entre els dos darrers elements de la inscripció i podria ser la representació de la divinitat o potser del dedicant.

Finalment, cal destacar que les inscripcions rupestres ausetanes confirmen que la llengua usada és la llengua ibèrica, per la presència d'elements del lèxic comú significatiu, com **ife**, els morfemes **er/ir** i **ku** i elements onomàstics ja coneguts com **balkar**, **gais** i **alofberi**. De nou, tal com passa amb les inscripcions rupestres ceretanes, les dades contradiuen la hipòtesi que l'ibèric en aquest territori seria una llengua exclusivament vehicular i vinculada a les activitats comercials, ja que la hipòtesi més plausible és pensar que les inscripcions rupestres tenen una funció votiva i que la llengua usada, la ibèrica, era la vernacla dels que les van realitzar, presumiblement els ibers ausetans.

Joan Ferrer i Jané

ORCID: 0000-0002-6596-7437

Grup LITTERA (Universitat de Barcelona)

C/ Tallers 22 bis 4t 7a Barcelona 08001

joan.ferrer.i.jane@gmail.com

Data de recepció: 19/03/2020

Data d'acceptació: 18/05/2020

Bibliografia

- BURRIEL, J. M., MATA, C., FERRER i JANÉ, J, RUIZ, A. L. VELAZA, J., PEIRÓ, M. A., ROLDÁN, C., MURCIA, S. i DOMÉNECH, A. (2011). El plomo escrito del Tos Pelat (Moncada, Valencia). *Palaeohispanica*, 11: 191-224.
- CAMPMAJÓ, P. (2008). *Les gravures rupestres de Cerdagne de la fin de l'Âge du fer à l'époque contemporaine – Corpus – Approches chronologique, spatiale et culturelle*. Thèse de doctorat Archéologie. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Tolosa de Llenguadoc.
- CAMPMAJÓ, P. (2012). *Ces pierres qui nous parlent : Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées orientales) de la fin de l'Âge du fer à l'époque contemporaine*. Editions Trabucaire. Perpinyà.
- CAMPMAJÓ, P. i FERRER i JANÉ, J. (2010). Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (1): premiers résultats. *Palaeohispanica*, 10: 249-274.
- CAMPMAJÓ, P. i RENDU, C. (1995). Les gravures ibériques comme élément de datation des gravures rupestres de Cerdagne. A: *Cultures i medi de la prehistòria a l'edat mitjana: 20 anys d'arqueologia pirinenca. Xè Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (10-12 de novembre de 1994)*. Homenatge al professor Jean Guilaine. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 479-490.
- CAMPMAJÓ, P. i UNTERMANN, J. (1986). Les gravures rupestres schématiques linaires de la Cerdagne française, graffites ibériques en Cerdagne. A: *Protohistòria Catalana, VIè Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (7-9 de desembre de 1984)*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 317-336.
- CAMPMAJÓ, P. i UNTERMANN, J. (1990). Nouvelles découvertes de graffiti ibériques en Cerdagne. Les apports de la culture ibérique en Cerdagne Données contradictoires. A: *La Romanització del Pirineu, VIIIè Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (8-11 de desembre de 1988)*. Homenatge al Dr. Miquel Tarradell i Mateu. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 69-78.
- CAMPMAJÓ, P. i UNTERMANN, J. (1991). Corpus des gravures ibériques de Cerdagne. *Ceretània*, 1: 39-59.
- CAMPMAJÓ, P. i UNTERMANN, J. (1993). Les influences ibériques dans la haute montagne catalane – le cas de la Cerdagne. A: UNTERMANN, J. i VILLAR, F. (ed.). *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonía, 25-28 de noviembre de 1989)*. Salamanca: 499-520.
- CANTO, A. M., BEJARANO, A. i PALMA, F. (1997). El mausoleo del dintel de los ríos de Mérida, *Revista Anabaraecus* y el culto de la confluencia. *Madridrer Mitteilungen*, 38: 247-294.
- COLLADO, L. V. (2003). Las divinidades indígenas protectoras de núcleos de población en la Hispania Romana. *Iberia*, 5: 41-56.
- CORREA, J. A. (2016). *Toponimia antigua de Andalucía*. Editorial Universidad de Sevilla. Sevilla.
- DIAZ, B. i MAYAYO, A. (2008). Cuatro nuevos grafitos ibéricos Procedentes de Azaila. *Palaeohispanica*, 8: 197-202.
- DIAZ, B. i MÍNGUEZ, A. (2009). Un nuevo grafito ibérico procedente de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza). A: J. D'ENCARNAÇÃO, A. GUERRA i C. JORDÁN (eds.). *Acta Palaeohispanica X. Actas do X Colóquio internacional sobre Línguas e Culturas Paleo-hispânicas (Lisboa, 26-28 de Fevereiro de 2009)* [= *PalHisp* 9]. Saragossa: 435-450.
- DOT, M. i JIMÉNEZ, A. (2004). Crònica 2004. *Ausa*, XXI. 154: 575-589.
- FARIA, A. M. de (1990-1991). Antropónimos em inscrições hispânicas meridionais. *Portugalia Nova Serie*, XI-XII: 73-88.
- FARIA, A. M. DE (1995). Algumas notas de onomástica ibérica. *Portugalia*, 16: 323-330.
- FARIA, A. M. DE (1997). Apontamentos sobre onomástica paleo-hispânica. *Vipasca*, 6: 105-114.
- FARIA, A. M. DE (1998). Recensió a L. Silgo: "Léxico Ibérico" (1994). *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 1: 228-234.
- FARIA, A. M. DE (2006). Crónica de onomástica paleo-hispânica (11). *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 9-1: 115-129.
- FARIA, A. M. DE (2011). Crónica de onomástica paleo-hispânica (18). *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 14: 147-186.
- FARIA, A. M. DE (2019). Crónica de onomástica paleo-hispânica (28). *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 22: 55-78.
- FERRER i JANÉ, J. (2005). Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives. A: F. BELTRÁN, C. JORDÁN i J. VELAZA (eds.). *Acta Palaeohispanica IX. Actas del IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Palaeohispânicas (Barcelona, 20-24 de octubre de 2004)* [= *PalHisp* 5]. Saragossa: 957-982.
- FERRER i JANÉ, J. (2006). Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa. *Veleia*, 23: 127-167.
- FERRER i JANÉ, J. (2008). Ibèric **kaštaun**: un element característic del lèxic sobre torteres. *Cypsela*, 17: 253-271.
- FERRER i JANÉ, J. (2009). El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento. A: J. D'ENCARNAÇÃO, A. GUERRA i C. JORDÁN (eds.). *Acta Palaeohispanica X. Actas do X Colóquio internacional sobre Línguas e*

Culturas Paleo-hispánicas (Lisboa, 26-28 de Fevereiro de 2009) [= *PalHisp* 9]. Saragossa: 451-479.

FERRER i JANÉ, J. (2010). La llengua i l'escriptura ibèrica a la Cerdanya. *Ker*, 4: 50-59.

FERRER i JANÉ, J. (2011). Ibèric **baikar**: un nou testimoni en un escif àtic de Sant Julià de Ramis. *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*, 4: 203-217.

FERRER i JANÉ, J. (2012a). La lengua de las leyendas monetales ibéricas. A: SINNER, A. G. (ed.). *La moneda de los íberos. Ilturo y los talleres layetanos*. Barcelona: 28-87.

FERRER i JANÉ, J. (2012). **Saleitartin**: testimoni múltiple d'un antropònim ibèric al jaciment de Can Rossó (Argençola). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22: 143-152.

FERRER i JANÉ, J. (2013a). Els sistemes duals de les escriptures ibèriques. *Palaeohispanica*, 13: 445-459.

FERRER i JANÉ, J. (2013b). Deux alphabets duals rupestres de Cerdagne. *Sources: Les cahiers de l'Âne Rouge*, 1: 9-18.

FERRER i JANÉ, J. (2013c). Nova lectura dels ploms ibèrics de La Balaguera (La Pobla de Tornesa, Castelló): un nou text explícitament dual. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31: 149-157.

FERRER i JANÉ, J. (2013d). Los problemas de la hipótesis de la lengua ibérica como lengua vehicular. *Estudios de Linguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.*, 13: 116-157.

FERRER i JANÉ, J. (2014a). Ibèric **kutu** i els abecedaris ibèrics. *Veleia*, 31: 227-259.

FERRER i JANÉ, J. (2014b). Deux nouveaux alphabets ibères rupestres de Cerdagne. *Sources: Les cahiers de l'Âne Rouge*, 2: 11-20.

FERRER i JANÉ, J. (2015b). Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (2) : Deuxième parution. *Sources: Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 3: 7-22.

FERRER i JANÉ, J. (2015c). L'escriptura ibèrica a la Cerdanya: els abecedaris rupestres. *ERA Revista Cerdana de Recerca*, 1: 37-48.

FERRER i JANÉ, J. (2016). Une inscription rupestre ibère inédite de Ger (Cerdagne) avec la formule **neitin iunstir**. *Sources: Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 4: 13-28.

FERRER i JANÉ, J. (2017a). Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (3): Cinq inscriptions inédites. *Sources: Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 5: 7-21.

FERRER i JANÉ, J. (2017b). Dos vasos caliciformes amb inscripció ibèrica *ante cocturam* del museu de

Figuerola del Camp i el seu espectacular conjunt de falsos. *SAGVNTVM*, 49: 85-101.

FERRER i JANÉ, J. (2018a). A la recerca dels teònims ibèrics. A propòsit d'una nova lectura d'una inscripció ibèrica rupestre d'Oceja (Cerdanya). A: VALLEJO, J. M., IGARTUA, I. i GARCÍA, C. (coord.). *Studia Philologica et Diachronica in Honorem Joaquin Gorrochategui. Indoeuropaea et Palaeohispanica*: 101-126.

FERRER i JANÉ, J. (2018b). Revisión de las inscripciones ibéricas rupestres del abrigo del Tarragón. *Estudios de Linguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.*, 17: 221-261.

FERRER i JANÉ, J. (2018c). Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (4): nouveautés de 2017. *Sources: Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 6: 15-31.

FERRER i JANÉ, J. (2018d). Los abecedarios ibéricos: estado de la cuestión. *Estudios de Linguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.*, 17: 181-219.

FERRER i JANÉ, J. (2019a). Construint el panteó ibèric amb l'ajut de les inscripcions ibèriques rupestres. *Ker*, 13: 42-57.

FERRER i JANÉ, J. (2019b). A la recerca del trial: les variants supercomplexes a les escriptures paleohispàniques. *Palaeohispanica*, 19: 27-53.

FERRER i JANÉ, J. (2021). Panorama actual de la epigrafia rupestre ibèrica. A: ESTARÁN, M. J. i DUPRAZ, E. (ed.). *Des mots pour les dieux. Dédicaces culturelles dans les langues indigènes de la Méditerranée occidentale*: 197-219.

FERRER i JANÉ, J. (2020). Urdal : Une nouvelle inscription rupestre ibère à Ger (Cerdagne) avec une possible divinité zoomorphe liée au sanglier. *Sources. Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 7: 19-28.

FERRER i JANÉ, J., ASENSIO, D. i PONS, E. (2016). Novetats epigràfiques ibèriques dels segles v-iv aC del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà). *Cypsela*, 20: 117-139.

FERRER i JANÉ, J. i AVILÉS, J. (2016). Las inscripciones ibéricas del abrigo de Reiná (Alcalá del Júcar) y su contexto arqueológico. A: *Actas de la I Reunión Científica de Arqueología de Albacete*: 453-476.

FERRER i JANÉ, J. i ESCRIVÀ, V. (2014). Un plomo ibérico de Casinos (Valencia) con numerales léxicos y expresiones metrológicas. *Palaeohispanica*, 14: 205-227.

FERRER i JANÉ, J. i GARCÉS, I. (2013). El plom ibèric escrit del Tossal del Mor (Tàrrrega, Urgell). *Urtx*, 27: 102-113.

FERRER i JANÉ, J., MARTIN, A. i SINNER, A. G. (2011). Una tortera amb inscripció ibèrica de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar). *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 9: 17-38.

- FERRER i JANÉ, J. i MEDINA, E. (2018). Una nova inscripció ibèrica procedent de Can Vallmanya (Vidreres): **Baika** i **Baiketa** també són **Baikar**". *Cypsela*, 21: 119-133.
- FERRER i JANÉ, J. i MONCUNILL, N. (2019). Chapter 4. Palaeohispanic writing systems: classification, origin and development. A: VELAZA, J. i SINNER, A. G. (ed.). *Palaeohispanic Languages and Epigraphies*. Oxford University Press: 78-108.
- FERRER i JANÉ, J., MONCUNILL, N. i VELAZA, J. (2015). Towards a systematisation of Palaeohispanic scripts in Unicode: synthesising multiple transcription hypotheses into two consensus encodings. *Palaeohispanica*, 15: 13-55.
- FERRER i JANÉ, J., OLESTI, O. i VELAZA, J. (2018). Nuevas inscripciones rupestres latinas de Oveja y los IIIIviri ibéricos de *Iulia Lybica*. A: CLAVEL-LÉVÊQUE, M., et al. *Paysages et cadastres de l'Antiquité*. Chronique 2018, *Dialogues d'histoire ancienne*, 44/1: 165-220.
- FERRER i JANÉ, J. i ROCAFIGUERA, M. (e. p.). Dues noves inscripcions ibèriques sobre ceràmica de l'Esquerda: noves aportacions sobre l'escriptura ibèrica a Osona. *Ausa*.
- FERRER i JANÉ, J. i SÁNCHEZ, M. (2017). L'enigma b'oida al descobert: **kaštaum** i **baikar** en sengles inscripcions ibèriques sobre una tortera i un vaset de Vilademuls. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27: 221-236.
- FERRER i JANÉ, J. i SINNER, A. G. (2019). **Baitolo**, una doble inscripció ibèrica en un cepo de ancla plomo del siglo I a. C. *Palaeohispanica*, 19: 147-167.
- FLETCHER, D. i SILGO, L. (1996-1997). Inscripció ibèrica rupestre del abrigo Burgal (Siete Aguas, Valencia). *Arse*, 30-31: 77-80.
- GORROCHATAGUI, J. (1984). *Onomástica indígena de Aquitania*. UPV/EHU. Bilbao.
- GUERIN, P. (2003). *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*. Diputació de València. València.
- LÓPEZ, A. i LUJÁN, E. (2016). La cueva de la Camareta: revisión de epigrafía paleohispánica. *Palaeohispanica*, 16: 247-256.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968). *Epigrafía prelatina de la península ibérica*. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1976). Nuevas inscripciones ibéricas en Cataluña. *Pyrenae*, 12: 183-189.
- MARCO, F. (2018). Revve Anabaraego y el "dintel de los ríos" de Mérida: ¿un ejemplo de disociación divina en el occidente hispano? *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 8: 501-520.
- MONCUNILL, N. (2016). Novcientos antropónimos ibéricos. *Palaeohispanica*, 16: 81-94.
- MONCUNILL, N., FERRER i JANÉ, J. i GORROCHATAGUI, J. (2016). Nueva lectura de la inscripció ibèrica sobre piedra conservada en el museo de Cruzy (Hérault). *Veleia*, 33: 259-274.
- MONCUNILL, N. i VELAZA, J. (2019). *Monumenta Linguarum Hispanicarum Band V.2 Lexikon der iberischen Inschriften | Léxico de las inscripciones ibéricas*. Wiesbaden.
- NEGRE, P. (1946). Los nombres primitivos de los ríos Muga, Fluviá y Ter: contribución al estudio de la geografía antigua de Cataluña. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1: 177-208.
- OLIVARES, J. C. (1999). Dioses indígenas vinculados a núcleos de población en la Hispania romana. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, 12: 325-350.
- OLIVARES, J. C. (2000). Los dioses soberanos y los ríos en la religión indígena de la Hispania indoeuropea. *Gerión*, 18: 191-212.
- ONCAT = COROMINES, J. (1989). *Onomasticon Cataloniae*. Curial. Barcelona.
- ORDUÑA, E. (2005). *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*. Departamento de Filología Clásica, Facultad de Filología de la UNED. Madrid.
- PANOSA, M. I. (1993). Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña. *Complutum*, 4: 175-222.
- PANOSA, M. I. (2001). Novedades de epigrafía ibèrica en Cataluña y algunos aspectos metodológicos. A: VILLAR, F. i FERNÁNDEZ M. P. (ed.). *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Salamanca: 511-540.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1993). El abrigo de Reiná (Alcalá del Júcar). Ensayo sobre un nuevo modelo de lugar de culto en época ibèrica. A: *Estudios de arqueología ibèrica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*. Diputació de València: 289-300.
- PÉREZ OROZCO, S. (1993). Observaciones sobre los sufijos ibéricos. *Fontes Linguae Vasconum*, 63: 221-229.
- PÉREZ OROZCO, S. (2007). Sobre la posible interpretación de algunos componentes de la onomástica ibèrica. *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas - E.L.E.A.*, 8: 89-117.
- PÉREZ ROJAS, M. (1993). Las inscripciones con escritura tartésica de la Cueva de La Camareta y su contexto onomástico (aportaciones sobre la "celtización" del mundo ibero-tartésico). A: GONZÁLEZ BLANCO, A., GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, R. i AMANTE, M. (ed.). *Antigüedad y Cristianismo 10: "La Cueva de La Camareta (Agramón, Hellín-Albacete)"*. Murcia: 139-266.
- ROCAFIGUERA, M. (1995). *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*. Vic.
- ROCAFIGUERA, M. (2019). El territori ausetà: La construcció d'un espai des de l'època ibèrica fins a temps visigòtics. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002-2003). Revisión de algunas lecturas de las inscripciones íberas levantinas no monumentales publicadas en los *Monumenta Linguarum Hispanicarum*. *Pyrenae*, 33-34: 365-373.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2005). Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques. *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia ibèrica*, 1: 13-144.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2014). Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos. *ArqueoWeb*, 15: 81-238.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2017). La cuestión del dativo en la lengua íbera. *Philologia Hispalensis*, 31/1: 119-150.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2020). Sobre la identificación de dioses íberos en las inscripciones. *Gerión*, 38(1): 259-284.
- SABATÉ, V. (2021). In search of religious inscriptions on Iberian lead tablets. A: ESTARÁN, M. J. i DUPRAZ, E. (ed.). *Des mots pour les dieux. Dédicaces culturelles dans les langues indigènes de la Méditerranée occidentale*: 241-259.
- SABATÉ, V. i GARCÉS, I. (2018). Epigrafia ibèrica conservada a ponent: Revisions i novetats. Anuari de filologia. *Antiqua et Mediaevalia*, 8: 797-815.
- SARRIÓN, I. (2003). Dos nuevas inscripciones ibéricas del Castellet de Bernabé. A: GUERIN, P. (ed.). *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*. Diputació de València: 363-368.
- SILGO, L. (1994). *Léxico Ibérico*. Real Academia de Cultura Valenciana: Sección de estudios ibéricos "D. Fletcher Valls". Estudios de lenguas y epigrafía antiguas, 1. València.
- SILGO, L. (1996). Avance a un estudio de las formas flexivas en ibérico. A: VILLAR, F. i D'ENCARNAÇÃO, J. (ed.). *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 13-15 de octubre de 1994)*. Salamanca: 301-310.
- SILGO, L. (2013). *Estudio de toponimia ibérica*. Visión Libros. València.
- SILGO, L. i PERONA, J. V. (2012). Inscripciones ibéricas rupestres del abrigo Tarragón (Villar del Arzobispo, Valencia). *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.*, 12: 281-289.
- TIR K/J 31 = (1997). *Tabula Imperii Romani: Hoja K/J -31: Pyrénées Orientales-Baleares*. Madrid.
- TRASK, R. L. (2008). *Etymological Dictionary of Basque*. Edited for web publication by Max W. Wheeler. University of Sussex.
- UNTERMANN, J. (1980). *Monumenta Linguarum Hispanicarum. II Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreich*. Reichert Verlag. Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1984). Inscripciones sepulcrales ibéricas. *CPAC*, 10: 111-119.
- UNTERMANN, J. (1990). *Monumenta Linguarum Hispanicarum Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*. Reichert Verlag. Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1996). Los plomos ibéricos. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.*, 2: 75-108.
- UNTERMANN, J. (1998). La onomástica Ibérica. *Iberia*, 1: 73-85.
- UNTERMANN, J. (2002). Lengua ibérica y leyendas monetales. A: *Actas del X Congreso Nacional de Numismática (Albacete 1998)*. Madrid: 97-106.
- UNTERMANN, J. (2005). La lengua ibérica en el sur de Francia. A: *Món Ibèric als Països Catalans. XIIIe Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (14 i 15 de novembre de 2003). Homenatge a Josep Barberà i Farràs*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 1083-1100.
- UNTERMANN, J. (2018): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. VI Die Toponymie des antiken Hispanien*. Reichert Verlag. Wiesbaden.
- VELAZA, J. (2006). Chronica epigraphica ibérica VII (2004-2005). *Palaeohispanica*, 6: 303-327.
- VELAZA, J. (2012). Inscripciones paleohispánicas con abecedarios: formas y funciones. *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas - E.L.E.A.*, 12: 151-165.
- VILLARONGA L. (1998). *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.

